



AGORA

JAARGANG 28 – NUMMER 4 – 2012

Border- scapes

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Redactioneel: Overpeinzing

FOTOGRAFIE OMSLAG 'In Search of Control' door Roos Haasjes www.rooshaasjes.nl

FOTOGRAFIE REDACTIONEEL Peter Pelzer

FOTOGRAFIE INHOUDSOPGAVE Henk van Houtum

Vakantie is ontdekken. Dat was zo ongeveer de strekking van het vorige redactioneel. Geheel in deze traditie vond ik mezelf afgelopen zomer terug in het meest oostelijke puntje van Turkije. Een onherbergzaam gebied dat in niets doet denken aan het beeld dat veel mensen van het land hebben. Hoge bergen en lege vlaktes in plaats van volgebouwde stranden en all-inclusive resorts.

In dit berglandschap bevindt zich ook de ruïne van wat ooit de Armeense stad Ani was. De Turken, die onder leiding van Atatürk een wederopstanding beleefden na de verloren Eerste Wereldoorlog, veroverden Ani in 1921 op de Armenen en maakten het grotendeels met de grond gelijk. Een surrealistische setting resteert. De contouren van de stad kan je nog slechts met moeite ontwaren. Het doet eerder denken aan een enorme hoop stenen.

De ruïne ligt strategisch op de top van een berg en omzoomd door een diep ravijn. Door deze kloof loopt een rivier, waarachter de Armeense grensposten zichtbaar zijn. De rivier vormt de grens tussen Armenië en Turkije. Een grens die potdicht is. De 'Armeense kwestie', de vermeende genocide door de Ottomanen op de Armeense burgers, leidt bijna een eeuw na dato nog steeds tot gespannen verhoudingen. Delen van de uitgestrekte ruïne zijn niet bereikbaar voor bezoekers omdat het Turkse leger hier oefeningen doet. Voor de Armenen is het een regelrechte provocatie dat 'hun' stad – overigens net als de heilige berg Ararat – als een verwaarloosde ruïne net binnen het Turkse grondgebied ligt. Ik voel me in Ani onderdeel van een spannend geopolitiek spel. De Disney-ervaring die veel West-Europese binnensteden bij me oproepen is hier totaal afwezig. Bij uitstek een borderscape, me dunkt. Naast de immer aanwezige politieke spanning in Oost Turkije – en dan ben ik nog niet eens ingegaan op de 'Koerdische kwestie' – is er nog iets anders dat je ervaart: rust, leegte en verveling. Je slimme telefoon geeft hier alleen de tijd weer, de landschappen zijn eindeloos en busreizen lang en traag. In de bus tuur ik eindeloos uit het raam.

De pure verveling dwingt je na te denken. Over persoonlijke dingen, die ik hier niet ga delen. Over onzinnige dingen, eveneens van weinig waarde voor AGORA-lezers. Maar ook over wetenschappelijke materie. Starend over de Turkse hoogvlakte realiseer ik me een aantal keer dat ik aan het nadenken ben. Een meta-gedachte in wat pretentieuze termen. Ongestoord mijmeren en peinzen, dat is iets wat ik eigenlijk normaal nooit doe, zo bedacht ik me tijdens het denken. Er is altijd wel afleiding. Een mailtje, een nieuwsbericht dat echt niet kan wachten, of een collega die komt binnenvallen voor een gezellig praatje.

Deze rusteloosheid heeft een analogie met de wetenschap. Ook hier is er nauwelijks nog tijd voor contemplatie, een boek echt snappen of zonder helder doel een gedachte uitwerken. Er dienen aan de lopende band artikelen gepubliceerd te worden in wetenschappelijke tijdschriften en de praktijk moet worden bediend met beleidsaanbevelingen. Het wetenschappelijk metier is aan verandering onderhevig en de vraag is of de richting de juiste is. Critici wijzen op het belang van 'slow science', waarin langzame stapjes worden gezien als een teken van grondigheid, niet het falen van 'output-targets'. AGORA sluit in 2014 bij dit debat aan om haar 30 jarig bestaan te vieren. Met een speciale AGORA met het thema 'Universiteit' zullen we ingaan op de relatie tussen (ruimtelijke) wetenschap en samenleving.

Nu nog één keer terug naar Ani. In deze verlaten ruïne is alle ruimte voor het bedrijven van 'slow science'. Starend naar Armenië breek ik mijn hoofd over de vraag wat een grens nu eigenlijk is. Want Ani voelt Armeens, maar is het door de pontificale grens toch ook weer niet. Ik kom er niet uit. Gelukkig biedt deze AGORA meer dan genoeg inzichten voor verdere gedachtevorming over dit onderwerp. De kerstvakantie komt er immers weer aan.

Peter Pelzer, Hoofdredacteur AGORA



Ani, een ruïne in het uiterste oosten van Turkije. De kloof op de foto vormt de afgesloten grens met Armenië.

Inhoudsopgave: Borderscapes

Thema

- 04 **Borderscapes**
INLEIDING Henk van Houtum & Bas Spierings
- 06 **Ontwerp de grens**
ESSAY Mark Eker & Henk van Houtum
- 09 **Borderscape als ruimtelijk ontwerp**
ESSAY Joren Jacobs
- 14 **Van grensbrug naar stadsbrug**
CASUS Bianca Szytniewski
- 18 **Tussenruimten in de Tilburgse spoorzone**
CASUS Anne Seghers, Zineb Seghrouchni, Jan van Duppen & Bas Spierings
- 24 **Grensverhalen**
REPORTAGE Marloes Verhoeven & Anne Ribbert
- 28 **Grensganger in Berlijn**
CASUS Chiara Brambilla & Henk van Houtum
- 32 **Ceuta en Melilla: Euro-Afrikaanse borderscapes**
CASUS Xavier Ferrer-Gallardo & Ana Planet-Contreras
- 36 **Grensonderhandelingen in de vrije tijd**
CASUS Karin Peters & Lauren Wagner



Varia

- 40 **Aandachtswijken: publiek sturen op waarde**
CASUS Ariënne Mak
- 44 **Wijksafari**
REPORTAGE Peter Pelzer
- 46 **Pruitt Igoe ontkracht modernistische mythe**
FILMRECENSIE Hanneke Posthumus
- 47 **Vergeten grondlegger**
KLASSIEKERS Jan Lambooy
- 48 **Buurten in de Copy Corner**
BOEKRECENSIE Kirsten Visser
- 49 **'Voorbeeldig' Canadees multiculturalisme**
SCRIPTIERECENSIE Tessie Dijkers
- 50 **Planoloog, blij bij je kennisvraag**
VRIJE RUIMTE Wim Derksen
- 51 **Colofon / Het volgende nummer**

Vernieuwd!

agora-magazine.nl

Blijf op de hoogte | Bekijk oude nummers
Deel inhoud uit het actuele nummer

Borderscapes

AUTEURS Henk van Houtum & Bas Spierings

FOTOGRAFIE Bas Spierings

Grenzen worden vaak geassocieerd met afbakening, distantie en waar iets ophoudt. In dit themanummer is er aandacht voor een andere betekenis van borderscapes. Een betekenis die juist meer oog heeft voor de aantrekkelijkheid van verschillen aan de grens, de mogelijkheden van nieuwe verbindingen en de grens als een begin.

Deze AGORA staat in het teken van het thema Borderscapes. Het woord 'scapes' is oorspronkelijk een Nederlands/Duitse term en afkomstig van scheppen/schaffen. De combinatie van land en schap, het landschap, kwam vooral in zwang doordat Nederlandse schilders in de middeleeuwen faam verwierven met hun visuele ontwerpen van een land op een doek. Het woord schap verbasterde later tot het Engelse woord scapes. Deze etymologie van het woord scapes is in zoverre nuttig dat het duidelijk maakt dat ruimtes geconstrueerd, letterlijk geschapen worden. Ofwel dat een 'space' een 'place' wordt. Waar we in dit themanummer de aandacht op willen vestigen is dat met iedere ruimtelijke constructie er ook grenzen worden gemarkeerd. Een landschap herbergt daarom ook altijd een grensschap, ofwel, om het met het bestaande Engelse woord aan te duiden, een borderscape. Of het nu een wijk, een stad of een land is, het is de begrenzing ervan die vorm en betekenis geeft aan de ruimte. Grenzen markeren een verschil in de ruimte, ze scheppen distantie. Dat is de klassieke betekenis van grenzen die vooral sinds de opkomst van natiestaten sterk is ingeburgerd in ons denken. In dit themanummer vragen we aandacht voor nog een andere betekenis van borderscapes. En dat is een thema dat sinds de globalisering en Europeanisering wel aan praktische betekenis heeft gewonnen, maar conceptueel nog onderbelicht is gebleven in studies over grenzen en grensgebieden. Want tegelijkertijd met de geopolitieke definiëring van een einde, heeft het woord borderscapes ook een andere betekenis. Scheppen betekent immers ook

mogelijk maken, nieuw maken. Het is ook door grenzen dat er contact mogelijk is met de wereld buiten het eigen domein, met naburige straten, wijken, regio's of landen. Een grens markeert verschillen die ruimte bieden voor nadere verkenning en verwondering. Het is die openheid, de leegte van dat 'anderland', dat 'daarland' achter de grens die potentieel open staat voor andere interpretaties, nieuwe zienswijzen. Die uitnodigen tot het nadenken over en onderzoeken van verbindingen tussen het hier en daar, tussen het zelfde en het andere. Want de verschillen die door een grens ontstaan, kunnen aanstekelijk werken of aantrekkelijk zijn en vanwege die verschillen interactie met elkaar kunnen voortbrengen. Borderscapes zijn daarom niet alleen of niet zo zeer ruimtes die een einde markeren, maar ook ruimtes die een creatief begin aanduiden. En daarmee zijn borderscapes ook ruimtes van mogelijkheden, ruimtes voorbij het statische 'zijn', en van het voorstelbare, het 'worden'. De grens is aldus beschouwd veel meer dan louter een muur, een hek of een lijn die hier en daar onderscheidt. Het is een ruimte voor verbinding en bemiddeling, een ruimte voor mediatie.

Een grens markeert verschillen die ruimte bieden voor nadere verkenning en verwondering

In een serie artikelen wordt zowel de beperkende alsook de mogelijk makende rol van borderscapes voor het dagelijks leven in verschillende gebieden, van steden tot en met landen, nader belicht. Verscheidene auteurs uit binnen- en buitenland laten zien wat de studie naar grenzen vermag en welke geografische vragen er vandaag pertinent zijn bij de grenzen die worden getrokken. Dit varieert van vraagstukken rondom uitsluiting, identiteit en vermijding



Creatief gebruik van stedelijke borderscape in Berlijn.

tot en met mogelijkheden van verbinding, verlangen naar de andere kant en toegankelijkheid. Aldus wordt de grens een eigen geografische wereld, een eigen landschap, een borderscape.

Het themanummer wordt afgetrapt door landschapsarchitect Mark Eker en politiek geograaf Henk van Houtum die de dubbelzijdigheid en dubbelzinnigheid van het Nederlandse grensland analyseren. Promovendus Joren Jacobs maakt in zijn bijdrage duidelijk dat er een spannende relatie bestaat tussen periferie en marginaliteit enerzijds en borderscapes tussen Nederland en Duitsland anderzijds. In haar bijdrage gaat promovenda Bianca Szytniewski in op de bekendheid en onbekendheid die een grens oproept, met de blik op de brug van Frankfurt naar Słubice. In de volgende bijdrage richten de stedenbouwkundige Anne Seghers en Zineb Seghrouchni en de stadsgeografen Jan van Duppen en Bas Spierings zich op borderscapes in de spoorzone van Tilburg en laten hun waarde zien als stedelijke ontmoetingsplekken. Daarna gaan Anne Verhoeven en Marloes Ribbert door middel van een collectie verhalen van grensgangers in op zowel mogelijkheden als belemmeringen die een borderscape genereert. Dat een stad verschillende soorten borderscapes kunnen herbergen maken de Italiaanse onderzoekster Chiara Brambilla en Henk van Houtum duidelijk aan de hand van een rondgang door Berlijn. De Spaanse onderzoekers Xavier Ferrer Gallardo en Ana Planet-Contreras rapporteren over grensoverschrijdende interactie tussen Afrika en Europa met de focus op twee borderscapes par excellence, Ceuta en Melilla. Karin Peters en Lauren Wagner laten tenslotte zien hoe Nederlands-Marokkaanse vrouwen grenzen in stedelijke openbare ruimten onderhandelen.

Henk van Houtum (h.vanhoutum@fm.ru.nl) is verbonden aan het Nijmegen Centre for Border Research van de Radboud Universiteit Nijmegen en de Universiteit Bergamo. Bas Spierings (b.spierings@uu.nl) is verbonden aan het Urban and Regional Research Centre Utrecht aan de Universiteit Utrecht. Beiden zijn redactieadviseur van AGORA.

Literatuur

- Duppen, J. van, B. Spierings (2011) Betekenisvolle leegte in Berlijn: de Cuvrybrache, *Geografie* 20, nr. 1, pp. 28-30.
- Houtum van H., (2011) The mask of the border. In: D. Wastl-Walter (ed.), *Companion to Border Studies*, Ashgate, pp. 49-62
- Houtum, van H. (2010) Waiting before the Law; Kafka on the Border. *Social and Legal studies* 19, nr. 3, pp. 285-297
- Houtum, H. van, (2009) Hoeveel grens hebben we nodig? Essay. *De Groene Amsterdammer*, november 2009.
- Spierings, B. (2012) Economic flows, spatial folds and intra-urban borders: reflections on city centre redevelopment plans from a European border studies perspective, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 103, nr. 1, pp. 110-117.
- Spierings, B., M van der Velde (te verschijnen) Cross-border differences and unfamiliarity: shopping mobility in the Dutch-German Rhine-Waal Euroregion. *European Planning Studies*.

Ontwerp de grens

AUTEURS Mark Eker & Henk van Houtum

ILLUSTRATIE & FOTOGRAFIE Mark Eker

Grensoverschrijdend denken in de planning en geografie komt nog steeds vaak maar moeilijk van de grond. Het 'einde plangebied' denken lijkt nog altijd het credo. Durf grensoverschrijdend te ontwerpen aan het grensland.

De Europese Unie stimuleert al enige decennia grensoverschrijdende samenwerkingsprojecten via het INTERREG-programma. Het landschap rondom de nationale grenzen valt in het programmaonderdeel A 'grensoverschrijdend en nationale grenzen'. Daarnaast bestaan de programma's B voor 'transnationale samenwerking met meerdere landen en het Noordzeeprogramma' en C voor 'interregionale en Europa-brede projecten'. In 2014 gaat naar verwachting de vijfde ronde van start. Er is dus al met al minstens een kleine kwart eeuw geëxperimenteerd met grensoverschrijdende projecten op gebieden als natuur, water, landschap, economie, infrastructuur, recreatie en cultuurhistorie. Toch komt de grensoverschrijdende samenwerking nog altijd vaak moeizaam van de grond en bekijken veel projecten niet. Dat uitblijven van duurzame resultaten is meer dan toeval. De oorzaken zijn structureel. Grensoverschrijdende samenwerking en gebiedsplanung hebben veel weg van de figuur van de weifelende missionaris. De missie wordt met de mond beleden, maar in de praktijk zijn er tal van andere zaken die dringender worden gevonden. Ondanks dat jaren is geprobeerd 'de andere kant' van het nationale en lokale beleid in het gezichtsveld te krijgen, blijft het daardoor op de meeste structuurvisiekaarten meestal maagdelijk wit aan 'de andere kant' van de grenslijn. Voor de provincies en gemeenten is het grensland eigenlijk nog steeds vooral 'einde plangebied'. Het grensoverschrijdende gebied wordt niet standaard meegenomen in de eigen plannen. Sterker, het lijkt er soms op dat men nog altijd niet werkelijk de grens durft mee te nemen of misschien wel niet echt duurzaam wil meenemen in de structuurplannen en ruimtelijke ordeningsplanung. Misschien is het

uit angst voor het onbekende, of speelt de vrees bevoegdheden te verliezen mee of is het gewoon omdat het er in de dagelijkse realiteit – als puntje bij paaltje komt – toch altijd weer die binnenlandse zaken worden geprioriteerd. Tekenend is dat nog in 2009 de voormalige Commissaris van de Koningin in Zeeland, Wim van Gelder, werd benoemd tot 'grensmakelaar' om de samenwerking een nieuwe impuls te geven, maar dat deze functie in 2011 weer is opgeheven. Geen prioriteit meer.

Het uitblijven van duurzame resultaten is meer dan toeval

Hoe hardnekkig deze fixatie op 'eigen grond eerst' is, bleek recentelijk misschien nog het meest uit de discussies over krimp. In het rapport 'Ruimte maken voor krimp' uit 2009 zijn de resultaten van het Ontwerpplab Krimp gebundeld. Uit de kaarten blijkt dat de grootste (meeste) krimpregio's langs de grens liggen. Toch wordt krimp vaak alleen vanuit nationaal perspectief benaderd. Terecht wordt geconstateerd dat krimp een regionale en zelfs landelijke dimensie heeft. Krimp in de grensregio's – die vaak als nationale 'achterkanten' gezien worden – heeft immers alles te maken met het bestaan en de aantrekkingskracht van (een) nationale voorkant(en), (de) kernregio(s) van een land. Een blik op de kaart bezien door een grensoverschrijdende bril leert nochtans dat net aan de andere kant van de grenslijn óók nationale constellaties van voor- en achterkanten, van groei- en krimpregio's bestaan. En dat zou tot nadenken moeten stemmen. Bevinden 'onze' krimpregio's zich wellicht in een grensoverschrijdend 'krimpgeselschap'? En is de krimp in de buurregio's van dezelfde omvang en aard? Of is daar zelfs sprake van groei? Wat betekenen de problemen en kansen van krimp vanuit dit perspectief? Wat betekenen de verschillen tussen de grenskrimpregio's onderling? Zo gezien is krimp in de grensregio's in plaats van een nationaal probleem wellicht een internationale kans.



Figuur 1: Ontwerpkarta Nederlands-Belgische grens volgens het scenario 'Verlangen': de grens op een theaterlijke manier versterken.

In de binnenkort te verschijnen uitgebreide studie 'Grenslandschap' hebben we het internationale perspectief als zo'n nieuwe motor voor vitaliteit geïdentificeerd en ontwerpenderwijs verkend. Vanuit de overtuiging dat grens, grensligging en grenslandschap kwaliteiten zijn die als potentieel inspirerende en vernieuwende context kunnen worden opgepakt. Wat het grenslandschap vooral zo interessant maakt, is dat er altijd dubbelzinnigheid en dubbelzijdigheid in aanwezig is. Het trekken van een lijn, waarbij je afsprekt dat dit van mij is en dat van jou, maakt verschil in de ruimte. Als dat harmonieus gebeurt geeft dat rust, comfort en is het vaak een bron of bevestiging van de eigen identiteit. Hoe en wanneer die grenslijn is getrokken en hoe deze geïnterpreteerd en in het landschap wordt bevestigd is overal anders. Tegelijkertijd is de grens niet alleen een einde, maar altijd ook een begin van een ander domein, een andere identiteit ook wellicht. Juist het trekken van een lijn bevestigt het verschil. Maar het maken van onderscheid maakt tegelijkertijd ook een connectie mogelijk. Het zijn deze dubbelzinnigheid en dubbelzijdigheid die maken dat geen grens en geen grenslandschap hetzelfde zijn. In onze studie hebben we deze kenmerken juist opgevat als mogelijkheid, als een kans voor andere manieren van ruimtelijk plannen en ontwerpen.

Als grenslandschap hebben we een strook van twintig kilometer landin- en uitwaarts vanaf de grens met Duitsland en België gedefinieerd. De begrenzing hiervan is een arbitraire, evenzeer een 'constructie' als de landsgrenzen zelf. Ze heeft louter tot doel om over het geheel te kunnen denken en spreken, om het werkbaar te

maken als onderwerp van studie. Het gemeenschappelijke van alle plekken in dit gebied is hun verre ligging ten opzichte van het centrum van Nederland. Dat maakt dit gebied in 'Nederlands' opzicht perifeer, terwijl delen ervan in andere opzichten zeer centraal kunnen liggen. Het nationale 'landsgrenslandschap' is daarmee anders dan het zeegrenslandschap, dat fysiografisch uniformer is en waar min of meer één beeld bij bestaat. De landsgrens is in veel opzichten een historisch, sociaal en ruimtelijk opzicht een multidimensioneel en complex construct.

Juist vanwege de aanwezigheid van de grens als tastbaar en als abstract gegeven (de nationale 'omhulling') en vanwege de activiteiten en landschappelijke karakteristieken die door de grens zijn ontstaan, heeft het grenslandschap een unieke cultuurhistorische waarde. Dat zou expliciet in ruimtelijke ontwerpen kunnen worden meegenomen. Wat ons betreft zou dit echter niet moeten leiden tot een agenda die de 'unieke en specifieke eigenschappen' van dit landschap zonder meer wil musealiseren en conserveren. Als het grenslandschap of delen ervan al zo eenduidig te identificeren zijn, dan zou het zonder meer behouden ervan geen goed idee zijn. Het gaat ons om de aandacht voor het gebied en niet om het behoud an sich, noch om het volledig te willen uitgummen of laten vervlakken in een grensoverschrijdende samenwerking. Vele opties zijn dan mogelijk. Zo zou je op sommige plekken aan de grens juist de verschillen kunnen benadrukken, omdat dat stimulerend en innovatief zou kunnen werken voor het exploiteren van het specifieke eigene en op weer andere plekken is het logischer om de krachten

te bundelen. Maar soms kan het voor een bepaalde grensruimte ook aantrekkelijk zijn om juist niet te plannen en het gebied liefdevol te verwaarlozen. Want het grensgebied is in sommige gevallen mede 'ontstaan' omdat het zich op een bepaalde manier aan de aandacht heeft onttrokken. Omdat de grens 'einde plangebied' was of omdat er juist de doorgang naar de rest van de wereld gefaciliteerd moest worden. Het Nederlandse grensland is op veel plaatsen een non-landschap, een transitieruimte, een plek die zich altijd in de ooghoeken heeft schuilgehouden. Een plek ook waarvan je in sommige gevallen kan afvragen of die niet beter in de ooghoeken kan blijven zitten, als je haar echt zou willen behouden. In die zin past dit onderzoek ook in een breder groeiende interesse voor restplekken, niemandslanden, tussenlanden, verborgen landschap, witte vlekken en deregulering – voortkomend uit een constatering dat Nederland tot in de puntjes is volgepland en dat het niet-plannen, de 'nontwikkeling' en het open laten misschien de nodige lucht en ruimte kunnen geven.

Een grens reikt visioenen aan van hoe het landschap er uit kan zien

In de studie 'Grenslandschap' hebben we naast een algehele verkenning van het grenslandschap aan de Nederlands-Duitse en Nederlands-Belgische grens expliciet de mogelijkheden onderzocht om ontwerpenderwijs met de grens om te gaan. Naast het 'niets doen' hebben scenario's als 'de grens radicaal wegdenken' (gedefinieerd als Gemeenschap) en 'de grens op een theatrale manier versterken' (gedefinieerd als Verlangen, zie figuur 1) hierin een aandeel gekregen. Op die manier is de grens niet alleen de oorzaak

van hoe het landschap er op dit moment uit ziet, maar kan ze ook de verbeelding in gang zetten en visioenen aanreiken van hoe het landschap er uit zou kunnen zien. Hoe kan je bijvoorbeeld het aspect van verlangen ruimtelijk invullen? Hoe kan je vorm geven aan de frictie die er in gebied tussen verschillende belangen is? Het zijn vragen en denkoefeningen die uiteindelijk niet alleen voor het grenslandschap, maar bij allerlei vormen van 'ontwerpen aan grenzen' relevant kunnen zijn.

Wij willen met deze studie het grenslandschap onder de aandacht brengen van de (inter)nationale ruimtelijke ordening en politiek. Als alternatieve impuls voor grensoverschrijdende samenwerking. Die wat ons betreft niet automatisch en rechtlijnig wordt gevoed vanuit de wens om verschillen te verkleinen en Europa grenzenloos te denken, maar die juist de rijkdom en de positieve verschillen langs en over de grens adresseert. Die deze variabiliteit viert en vertaalt in innovatieve en verleidelijke perspectieven, die soms kunnen leiden tot een grenzeloos regionaal landschap, maar ook tot weerbarstige landschappen vol contrast en grensvormen. En dat alles vanuit het besef dat ondanks decennia aan Europese eenwording het grenslandschap als zodanig zelden landschappelijk ontworpen of gepland is. Dat nu is juist onze inzet. Ofwel: maak een aantrekkelijk grensland, ontwerp de grens.

Mark Eker (markeker@lijbrandt.nl) is landschapsarchitect en werkt momenteel bij de Provincie Noord-Holland als regionaal ontwerper. Henk van Houtum (h.vanhoutum@fm.ru.nl) is politiek geograaf en verbonden aan het Nijmegen Centre for Border Research van de Radboud Universiteit Nijmegen. Het boek 'Grenslandschap' van deze auteurs verschijnt dit najaar bij Blauwdruk. De uitgave is mede mogelijk gemaakt door NICIS.



Dit bord is een voorbeeld van een grens. Voor de voorbijganger bevindt zich hierachter een verborgen landschap.

Borderscape als ruimtelijk ontwerp

AUTEUR Joren Jacobs

ILLUSTRATIES Dieperink & Nijkamp, Drenth, Van den Heuvel & Van Santen, Internationale Coördinatiecommissie

Wat gebeurt er als planologen hun blik werpen op het grensgebied? Er zijn diverse voorbeelden van grensoverschrijdende ruimtelijke plan- of visievorming, waarin het grensland als geheel wordt beschouwd en niet alleen de afzonderlijke staatsteritoria, en waarin zelfs de grenslijn op plankaarten is uitgewist. Maar leidt dit tot opheffing van het 'halve maaneffect'?

Een reëel en vaker uitgevoerd experiment is het ruimtelijk ontwerp van een grensoverschrijdende regio: een gebied waar de staatsgrens dwars doorheen loopt in plaats van te dienen als afbakening. Dit lijkt de meest letterlijke toepassing van het begrip borderscape, het scheppen rond de grens. Vaak gebeurde dit vanuit het idee dat daarmee de nadelen van grensligging konden worden opgeheven. Dergelijke grensoverschrijdende regio's zijn echter ondanks deze experimenten niet veel dichterbij gekomen, afgaande op de perceptie en het gedrag van inwoners. Ruimtelijk ontwerp in een di- of trinationale setting, zoals in Zuid-Limburg, vraagt naast het tekenen van een nieuwe ruimtelijke structuur dan ook meer aandacht voor sociologische factoren. Dat zijn minder zichtbare, maar hardnekkige verschillen die worden veroorzaakt door de grens, zoals: cultuurverschillen, juridische verschillen, verschillen tussen de leefwerelden van inwoners, enzovoorts. Het zijn juist deze factoren die een 'halve maaneffect' tot gevolg hebben en daarmee de opgave creëren die met behulp van ruimtelijk ontwerp in beeld gebracht kan worden en eventueel ten goede gekeerd. In dit essay kijk ik naar de discrepantie tussen deze meer sociologische dimensie van borderscape en de manier waarop men middels ruimtelijke ordening en ontwerp heeft getracht te komen tot opheffing van de nadelen van grensligging. Daarvoor sta ik eerst kort stil bij hoe het grensgebied als 'periferie' is hergedefinieerd in een langere geschiedenis van ruimtelijk-economisch beleid in Nederland. Ik

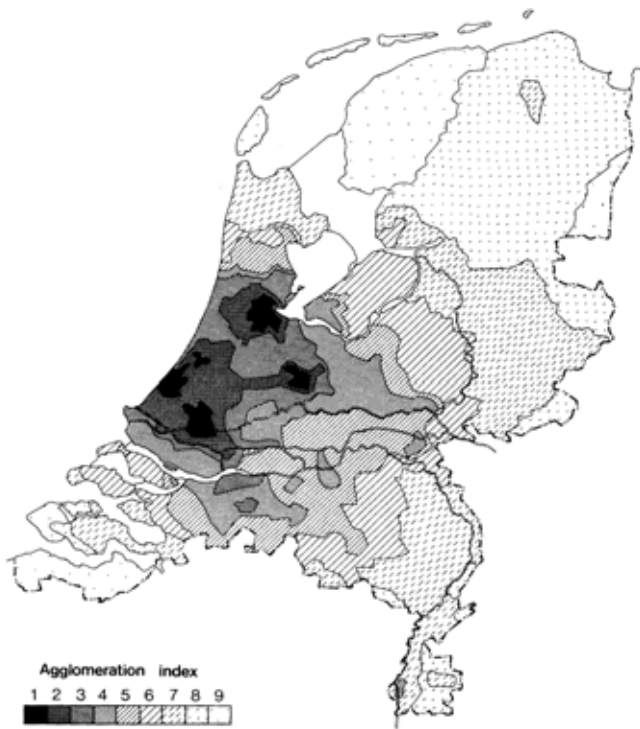
beschouw de invloed van het daarin schuilgaande denken in centrum en periferie op het ruimtelijk ontwerp van de borderscape en tot slot reflecteer ik op de opkomst van alternatieve plankaarten – die van de grensoverschrijdende regio – als veronderstelde oplossing voor het halve maaneffect.

De constructie van de periferie

Planologen en geografen die op kaarten kijken hebben een weidse blik: een blik gebaseerd op een cartografische weergave van stedelijke agglomeratie binnen de afgetekende lijnen van een land of regio (figuur 1). Het is eveneens een vereenvoudiging en een van de vele manieren om de ruimte in beeld te brengen. Uitgaande van dit cartografische beeld is het niet moeilijk de Randstad het centrum te noemen en noord, oost en zuid de periferie. Het onderscheid van Randstad en overig Nederland speelt al langere tijd een belangrijke rol in de Nederlandse ruimtelijke ordening en de centraliteit van de Randstad, aldus gepercipieerd, heeft er toe geleid dat een regio als Zuid-Limburg zich politiek ondergewaardeerd is gaan voelen.

Centrum-periferiedenken kan werkelijke grenseffecten niet waarnemen

Naast deze cartografisch-schematische verbeelding van centrum en periferie, ontstond er een koppeling met economisch beleid die in elk geval teruggaat tot de jaren 1930, toen men zich in Nederland zorgen maakte over overbevolking in de steden en armoede op het platteland. Zo ontstond er, met als extra impuls de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog, een ruimtelijk-economisch beleid dat tot doel had deze ongelijkheden op te heffen. Dat wil zeggen; een gelijkmatigere verdeling van de verstedelijking (in casu stedelijke



Figuur 1: Cartografie van de agglomeratieindex van Dieperink & Nijkamp (1986).

ontwikkeling), op basis van een puur nationaal afgebakend cartografisch schema. Het paradoxale hierin is dat men periferaliteit tracht op te heffen door haar beleidsmatig op zeer specifieke wijze te construeren. Dat wil zeggen dat periferaliteit wordt gelijkgesteld aan economische achterstand, waarvan de mate van stedelijkheid de indicator is, en dit kan dan worden tegengegaan door investeringen in de ruimtelijk-economische ontwikkeling (toen industrie, nu 'campusontwikkeling') van overheidswege.

Grensregio's zien zichzelf nu als perifeer

Lange tijd subsidiëren ten behoeve van de economische structuurverbetering van de periferie kan leiden tot een situatie waarin men moet blijven subsidiëren. Als men niet mee wil worden teruggevoerd met de stroom, zoals een roeier die stroomopwaarts wil, zal men moeten blijven roeien om niet terug te zakken. In Zuid-Limburg waren het de mijnen die voor een zekere economische groei zorgden; een ontwikkeling die samenging met de groei van urbaan weefsel, waardoor ook planologen en geografen in hun cartografisch-schematische weergave zagen dat het goed was en die zelfs tot het predicaat 'stedelijke periferie' leidde (figuur 2). Maar nu de mijnen niet langer zorgen voor het economisch fundament onder een stedelijke agglomeratie van formaat, worden er problemen zichtbaar waar niet tegenop te subsidiëren valt, zoals werkloosheid, vergrijzing en bevolkingskrimp. Het denken in termen van ontwikkeling (van 'perifeer', 'achtergesteld' en 'ruraal' tot 'centraal', 'urbaan' en 'boomend') is zo vanzelfsprekend dat een regio als Zuid-Limburg periferaliteit zonder meer als taboe ziet en nog steeds met alle



Figuur 2: Grootstedelijk en perifeer volgens Drenth (1990).

macht probeert 'centrum' te worden, ook nu zij daarin niet langer op Rijksinvesteringen kan rekenen. Nieuwe beloftes gloren aan de horizon, in de vorm van Europese middelen, maar daar kom ik later op terug.

De blinde vlek van een weidse blik

Elk beleid heeft een blinde vlek. Het centrum-periferiedenken heeft als blinde vlek dat het werkelijke grenseffecten, oftewel veel zaken die een gevolg zijn van de grens en die ondergesneeuwd raken onder economische ontwikkelingsambities, niet kan waarnemen. Grensligging kan onder bepaalde omstandigheden leiden tot een halve maaneffect: een culturele, economische en politieke gerichtheid van inwoners op wat zich aan de eigen zijde van de grens bevindt en verder inwaarts naar eigen land. Natuurlijk heeft dit economische gevolgen, maar dat hoeft nog geen taboe te heten. Ik noem er een paar. Taal: als je de taal niet spreekt, niet leeft, zoals vroeger wel toen wij nog Duitse TV keken, gaat er een wereld voor je dicht. Dat is met name merkbaar in grensgebieden waar Nederlandse jongeren geen toekomstperspectief zien aan Duitse zijde. Hun blik is gericht op het westen. De grenzen zijn opengegaan (denk aan het Schengen-akkoord), maar deze generatie is niet in staat het 'onbenutte potentieel' aan de andere zijde van de grens waar te nemen. Verbindingen: nog een mooi voorbeeld is de stad Nijmegen die haar eerste aansluiting op de spoorwegen kreeg in 1865. Niet naar Arnhem, Utrecht of Amsterdam, maar naar Kleve, dat over de grens in Duitsland ligt (figuur 3). Later werd dit tracé onderdeel van de internationale verbinding Amsterdam-Keulen, echter voor korte duur als gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Toen het Verdrag van Schengen de grenzen opende voor vrij verkeer van kapitaal, goederen, diensten en personen en de Europese Commissie

SPOORWEGKAART VAN NEDERLAND 1868

Lijnen zoals voorkomende in:

Van den Heuvel & van Santen's

OFFICIEELE REISGIDS.

Extra Uitgave 1 October 1868.

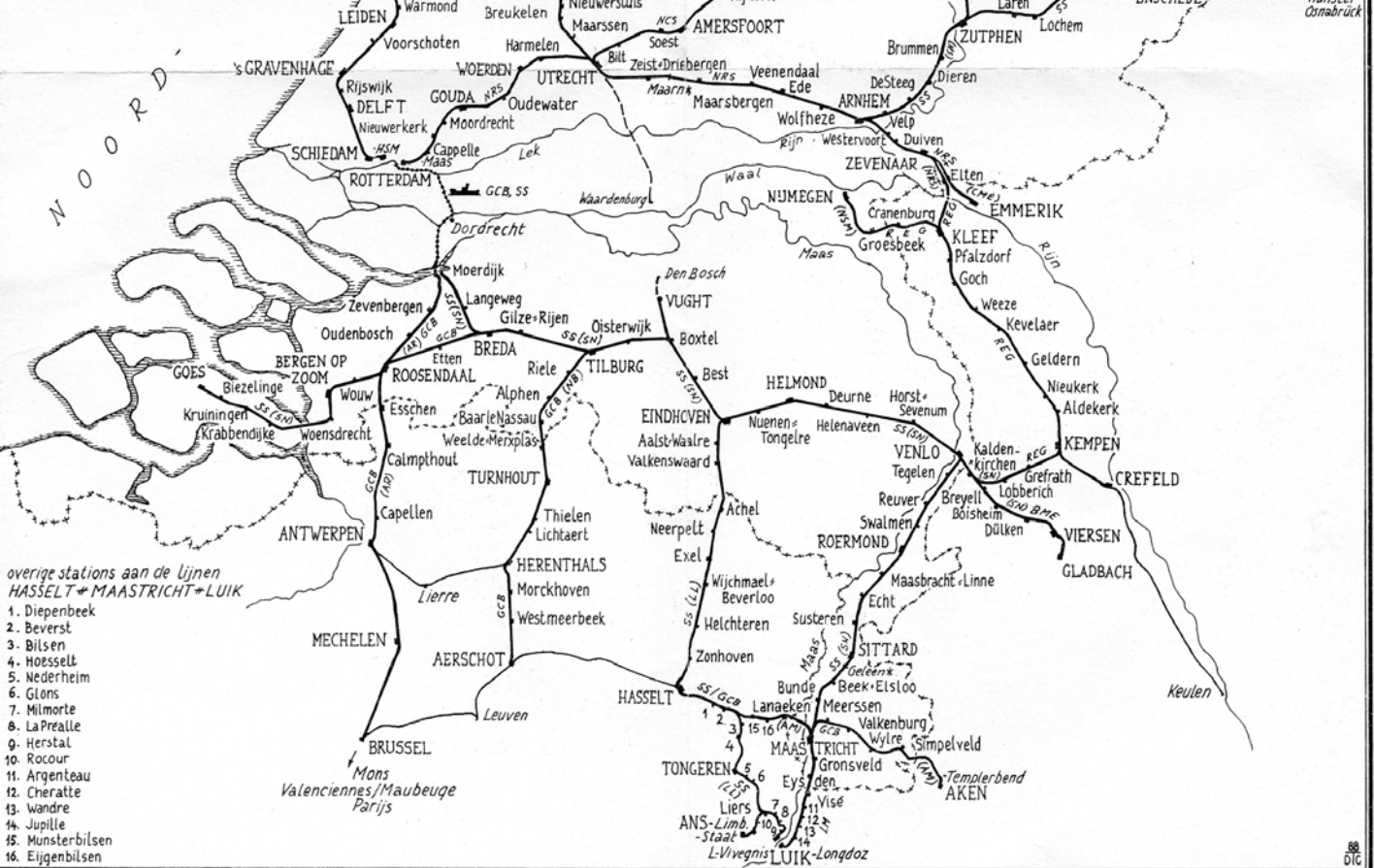
— spoorlijn m. stations, halte
* halte facultatief booldienst
- - - - - spoorlijn in aanleg

Exploiterende maatschappijen:

SS Mij tot. Expl. v. Staatsspoorwegen
HSM Hollandse IJzeren Spoorweg-Mij
NRS Nederlandsche Rhijn Spoorweg-Mij
NCS Nederlandsche Centraal Spoorweg-Mij
REG Rheinische Eisenbahn-Gesellschaft
BME Bergisch-Märkische Eisenbahn-Ges.
LM Cie d.Ch.F. de Liège à Maëtricht & ext.
GCB Ch.d.F. Grand Central Belge

(-.-) Lijn eigendom van...:

SN Staat der Nederlanden
SA Spoorwegmij Almelo-Salzbergen
LL Cie d.Ch.F. Liégeois-Limbourgeois & prol.
CME Coln-Mindener Eisenbahn-Gesellschaft
NSM Nijmeegsche Spoorweg-Maatschappij
NB Sd.Ch.d.F. d. Nord d. Belgique
AM Aken-Maastrichtsche Spoorweg-Mij
AR Sd.Ch.d.F. d'Anvers à Rotterdam



Figuur 3: Delen van wat nu het Nederlandse grensgebied is, waren beter op 'het buitenland' aangesloten dan op overig Nederland.

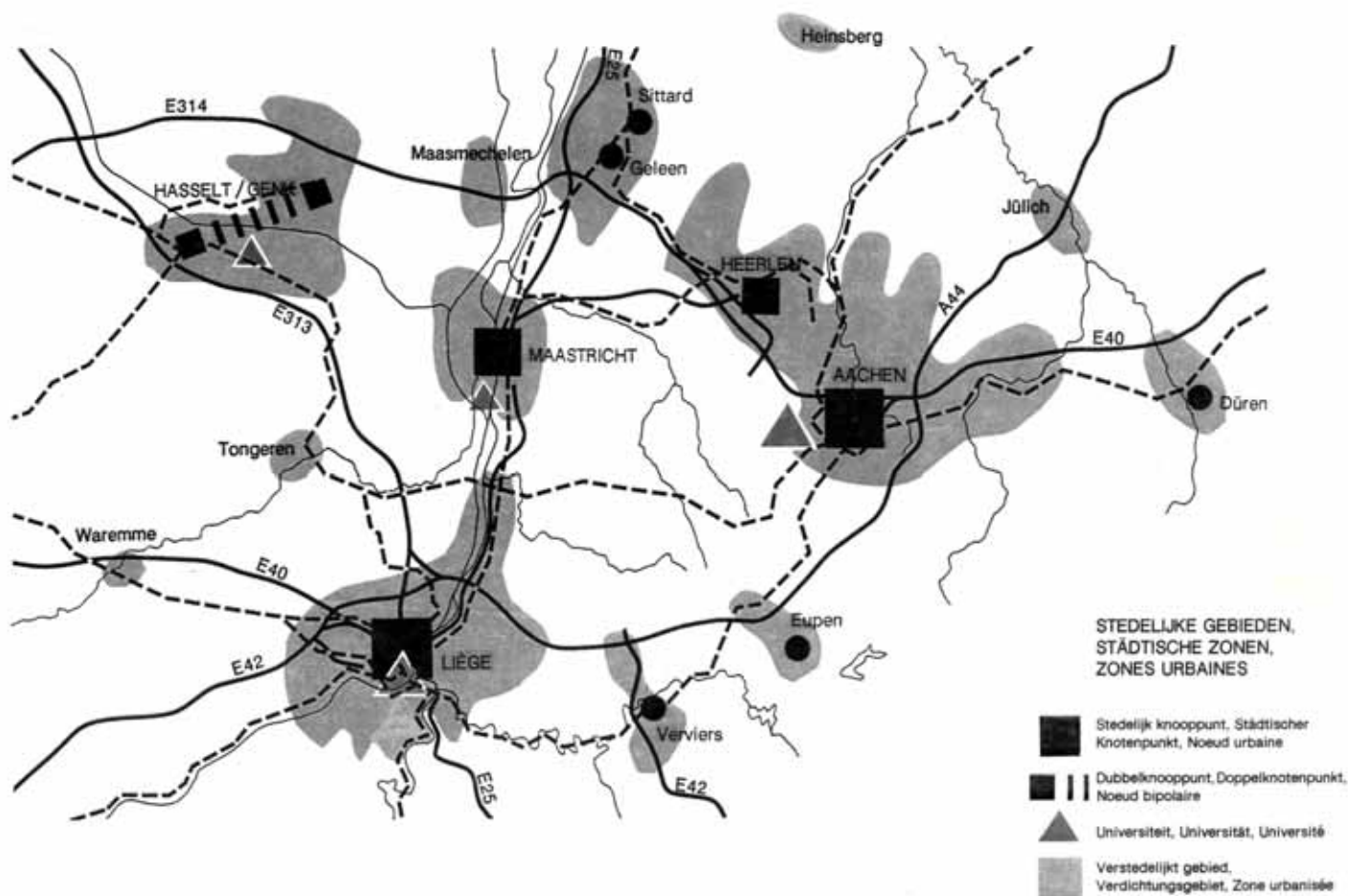
miljoenen ter beschikking stelde voor grensoverschrijdende samenwerking, waren helaas veel grensoverschrijdende spoorverbindingen gesneuveld. Het 'grensregiem' reduceerde grensoverschrijdende mobiliteit tot iets onalledaags, al was het maar vanwege de extra grenstoeslag die op elke treinreis gold of de controles en wachttijden bij de douanepost. Jammer, want nu stoppen veel verbindingen bij de grens. De Nederlandse spoorwegaanleg van 1868 heeft zich als het ware naar binnen gekeerd. Het opnieuw aanleggen of het reactiveren van grensoverschrijdende spoorlijnen is vaak moeizaam. De juridische kaders, alsmede de manier waarop het openbaar vervoer georganiseerd is – met vervoersconcessies, beveiligingssysteem en dergelijke – zijn aan weerszijden van de grens in andere richtingen geëvolueerd. Het overbruggen van de verschillen brengt heel wat kosten met zich mee.

Mochten infrastructurele en taalkundig-culturele overwegingen voor inwoners van het Nederlands-Duitse grensgebied nog niet voldoende ontmoedigend zijn, dan zijn er altijd nog de juridische barrières die het lastig maken om bijvoorbeeld wonen en werken flexibel doorheen de hele regio te ambiëren. Denk daarbij aan de koop van een huis en hoe het dan zit met de hypotheekrenteaftrek, waar je welke belasting betaalt, hoe je verzekerd bent, waar je kunt stemmen en waar niet, of waar je kinderen naar school gaan. Ben je uit op een grensoverschrijdend leven dan moet je van goeden huize

komen. Taalbarrières, gebrekkige connectiviteit en juridische verschillen los je niet op door economische stimulering of subsidiëring van de perifere landsdelen.

De alternatieve plankaart

Grensregio's zien zichzelf nu als perifeer. Men is geobsedeerd geraakt met het proberen te ontcrachten van de beeldvorming over het perifere grensgebied en houdt het zo deels in stand. "Kijk maar eens over de grenzen heen", zeggen ze bijvoorbeeld in Zuid-Limburg, "dan liggen wij helemaal niet perifeer, maar liggen we centraal in Europa, in de technologische topregio Eindhoven-Leuven-Aachen", of, "in het stedelijk netwerk Maastricht-Aachen-Hasselt-Heerlen-Luik!". Dus bij afwezigheid van Haags geld kijkt men nu de grens over. De periferaliteit die regionale politici en ambtenaren constateren dient nu te worden bestreden door grensoverschrijdende samenwerking. Dit wordt namelijk gezien als onbenut potentieel. Europese subsidies voor de ontwikkeling van grensregio's ondersteunen dit sinds het begin van de jaren negentig. Er zijn de afgelopen twintig jaar miljoenen marken, guldens en euro's geïnvesteerd in grensoverschrijdende samenwerking, waarvan een deel naar ruimtelijke plan- of visievorming. Maar men constateert nog steeds dezelfde problemen: de halve maan bestaat nog steeds. Met dank aan Europese subsidies, maar ook een zekere decentralise-



Figuur 4: Kaartbeeld uit het Concept MHAL Ruimtelijk Ontwikkelingsperspectief (1993).

ring van het ruimtelijk en economisch beleid, veranderde de situatie van één waarin economische ontwikkelingsverschillen werden bestreden door een gelijkmatige spreiding van ruimtelijk-economische investeringen over het Nederlandse territorium, naar een situatie waarin dit wordt gedaan middels het creëren of versterken van netwerkrelaties in grensoverschrijdende metropoolregio's. Dat is sinds de jaren negentig de overtuiging van Zuid-Limburg: de toekomst ligt in Europa. De rol die ruimtelijke ordening daarin speelt is het steeds proberen zichtbaar te maken van het grensoverschrijdende metropolitane karakter van de Zuid-Limburgse nederzettingen. Omdat het 'Euregionale sentiment' ups en downs kent, zien we soms meer uitgekauwde, soms meer uitgebreide plankaarten, maar wat opvalt is de sterk economisch getinte invalshoek, waarbij het onderscheid urbaan/ruraal in cartografische vorm de potenties voor economische ontwikkeling laat zien. Het gaat telkens om het versterken van het netwerkarakter van de Zuid-Limburgse metropool en het behouden of versterken van de groene kwaliteiten van de rurale tussenruimte.

Miljoenen zijn geïnvesteerd in grensoverschrijdende samenwerking, maar de problemen zijn nog steeds hetzelfde

Pogingen uit het begin van de jaren negentig, zoals het MHAL Ruimtelijk Ontwikkelingsperspectief (figuur 4), gingen nog vrij ver in hun aanbevelingen, maar tonen nu hun tandeloze karakter. Geen wonder, gezien de vrijblijvendheid van dergelijke exercities die tegelijkertijd losstaan van enige daaraan gekoppelde vorm van economisch beleid c.q. subsidiëring. En waar dat wel gebeurde, zoals bij het grensoverschrijdende bedrijventerrein Avantis, bleek hoe moeilijk het was om 'marktpartijen' te binden aan een dergelijke vorm van borderscape. Het zijn wederom de sociologische factoren als taal (wat is de leefwereld van bedrijven en individuen) en de beleefde juridische helderheid/onhelderheid die maken dat een grensoverschrijdende regio zich niet voegt naar de representatie die planologen en geografen er cartografisch aan geven. De alternatieve plankaart, bijvoorbeeld de Euregionale als alternatief voor de nationale, lijkt veroordeeld tot een bestaan in een virtuele wereld, waar wordt geweeklaagd over gemiste kansen. Maar wat mijns inziens het probleem van deze plankaarten is, is hun verankering in een zelfbeeld van economische periferiteit die opgeheven kan en moet worden, terwijl het gaat om een juridisch-linguïstisch-culturele 'nexus' die het grensgebied haar specifieke condities geeft en die de echte scope van de borderscape aangeven. Het is die weidse blik van centrum en periferie, van urbaan en ruraal, van economisch ontwikkeld en economisch achtergesteld, die onjuist weergeeft wat de mogelijkheden en onmogelijkheden in het grensland zijn. In mijn ogen heeft het geen zin vast te houden aan

traditionele (Nederlandse) opvattingen van ruimtelijke ordening, waarin ontwikkelingsperspectieven in combinatie met economisch beleid tot benutting van de potenties van een regio leiden. Veel passender is het om deze erfenis los te laten en oog te krijgen voor de daadwerkelijke grenseffecten als taal en regelgeving en hoe deze zich steeds ontwikkelen. Hopelijk leidt dit tot de conclusie dat het beter is de verschillen, die zeker op de lange termijn aan verandering onderhevig zijn, te omarmen en daarom beter ook een 'volgend' ruimtelijk beleid te voeren, ofwel om met de stroom mee te zwemmen dan ertegenop te roeien.

Joren Jacobs (joren.jacobs@ru.nl) is onderzoeker en docent sociale geografie en ruimtelijke planning aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij is verbonden aan het Nijmegen Centre for Border Research en doet een promotieonderzoek naar ruimtelijke planning in grensgebieden.

Literatuurselectie

- Dieperink, H. & P. Nijkamp (1986) De agglomeratie-index: een ruimtelijke indeling op grond van agglomeratieverschijnselen. *Planning 27*, pp. 2-8.
- Drenth, D. (1990) De informatie-sector in Nederland tussen rijp en groen. Een ruimtelijk-economische analyse. *Nederlandse Geografische Studies 108*. Nijmegen: Fac. Beleidswetenschappen, KUN.
- Heuvel, van den & Van Santen (1986) Van den Heuvel & Van Santen's officiële reisgids voor Nederland.
- Internationale Coördinatiecommissie MHAL (1993) MHAL Ruimtelijk Ontwikkelingsperspectief Ontwerp.
- Kruijt, C. S. (1961) De Verstedelijking van Nederland: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het stedenbouwkundig onderzoek en de sociologie. Delft: Technische Hogeschool.
- Molema, M. (2010) Regional Policies and National Planning Systems in the Netherlands and Germany, 1950-1980. 14th International Planning History Society Conference. Istanbul.
- Musterd, S. en B. de Pater (1992) Randstad Holland: internationaal, regionaal, lokaal. Assen en Maastricht: Van Gorcum & Comp.
- Peters, A. (1994). "Ruimtelijk ontwikkelingsperspectief MHAL." *Stedenbouw en Volkshuisvesting 12*, pp. 20-24.
- Vonk, F. P. M. (2001) Cross-border Co-operation in the MHAL area: With emphasis on the planning and realisation of the Aachen-Heerlen business park Avantis. *Border Regions in Comparison: Five Lectures from a Conference held 4th of May 2000 at Malmö University*. H.-Å. Persson and I. Eriksson: Lund, Studentlitteratur: 31-52.

Van grensbrug naar stadsbrug

AUTEUR & FOTOGRAFIE Bianca Szytniewski

Tegenwoordig is de 'Brug der Vriendschap' tussen Frankfurt en Slubice een rustige grensovergang, waar de bewoners op hun gemak de brug oversteken voor een wandeling, een bezoek aan een restaurant of kapper of een dagje winkelen. Dat is echter niet altijd zo geweest. Kan de grensbrug gezien worden als een borderscape in de zin van een verbinding die grensoverschrijdende contacten en mobiliteit schept?

Een uur ten oosten van Berlijn ligt de grensstad Frankfurt, aan de rivier de Oder. Een stad die al in de middeleeuwen gesticht is, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog bekend is geworden als een gescheiden stad met de stadskern in Duitsland en de voormalige Dammvorstadt, tegenwoordig Slubice, in Polen. De grensbrug, die in 1952 de naam 'Brug der Vriendschap' kreeg, is in het verleden niet alleen gebruikt om Frankfurt en Slubice met elkaar te verbinden, maar ook van elkaar te scheiden.

Brug tussen twee landen

Bruggen symboliseren verbindingen tussen twee zijden die eerder van elkaar gescheiden waren. De brug tussen Frankfurt en Slubice symboliseert echter meer dan alleen een verbinding tussen de twee voormalige stadsdelen: het is ook een verbinding tussen twee volken met eigen nationale kenmerken in taal, cultuur, sociale omgang, politiek en economie. Bruggen creëren nieuwe ruimtes, maar verruimen ook bestaande ruimtes, zoals socioloog en filosoof Georg Simmel terecht opmerkt in zijn essay 'Bridge and Door'. Het fysieke karakter van de brug tussen Frankfurt en Slubice kan nieuwe mogelijkheden voor grensoverschrijdende contacten en mobiliteit scheppen, waarbij de andere kant van de brug een onderdeel van het dagelijkse leven wordt. Dit hoeft echter niet altijd het geval te zijn. De manier waarop wordt omgegaan met een grensbrug als

borderscape hangt af van de betekenis die aan de grens wordt toegekend. Grenzen kunnen open of gesloten zijn en worden door elk individu anders beleefd. Verschillen tussen landen kunnen bewoners van een grensstad bijvoorbeeld aantrekken om de brug over te steken en het onbekende te ontdekken. Een gevoel van onbekendheid ten opzichte van de andere kant van de grens kan mensen echter ook afschrikken en juist tot minder grensoverschrijdende contacten leiden. In dit artikel zal de brug tussen Frankfurt en Slubice centraal staan. Zowel basisliteratuur als observaties en krantenartikelen van twee regionale kranten zijn gebruikt om een beeld te scheppen van de historische ontwikkelingen rondom de stadsbrug, waarbij dieper in zal worden gegaan op de rol van de brug in het genereren van contacten en mobiliteit tussen beide zijden van de Oder.

Nieuwsgierige blik naar de overzijde

Met het einde van de Tweede Wereldoorlog veranderde de grenssituatie tussen Duitsland en Polen. Onder druk van de Sovjet-Unie kwamen de geallieerden overeen om zowel de oostgrens als de westgrens van Polen naar het westen te verschuiven en de rivieren Oder en Neisse als nieuwe grenslijn tussen Duitsland en Polen aan te duiden. Dit had niet alleen immense gevolgen voor de Duitse inwoners van de voormalige Duitse gebieden, maar ook voor grote delen van de Poolse bevolking in het oosten van het land. Gedwongen migratiestromen van Duitsers en Polen richting het westen leidden ertoe dat streken aan beide kanten van de Duits-Poolse grens compleet nieuwe inwoners kregen - mensen die grotendeels onbekend waren met zowel hun nieuwe leefomgeving als de 'nieuwe burens' over de grens. Bovendien werd de rivier door een actieve vervreemding en verdrijvingsaanpak van de Poolse regering tegen de Duitsers het symbool van een strikte scheiding tussen de Duitser aan de ene kant en de Pool aan de andere kant van de Oder. In de zogenaamde 'teruggewonnen gebieden' was



Brug der Vriendschap gezien vanuit Polen. De fysieke verbinding maakt dat de andere kant van de brug onderdeel van het dagelijks leven wordt.

geen plaats voor bewoners van Duitse afkomst. Duitse bewoners werden niet alleen verdreven uit de eigen huizen, maar ook de verschillen tussen Duitsers en Polen werden benadrukt door het Poolse beleid dat sterk gericht was op het versterken van de Poolse nationale identiteit.

Frankfurt-Slubice is niet de enige gescheiden stad aan de Duits-Poolse grens. Ook in Guben-Gubin en Görlitz-Zgorzelec ligt het stadscentrum aan de ene en de voorstad aan de andere kant van de oever. De impact op de Duitse inwoners van de grenssteden moet enorm zijn geweest; van de ene op de andere dag behoorden de bekende stadsdelen over de Oder toe aan een ander land. De ontoegankelijkheid van de andere kant van de rivier werd destemeeer benadrukt door het strikte grensbeleid dat na de oorlog heerste. De vroeger verbonden stadsdelen bevonden zich dichtbij – net over de rivier – maar waren toch ver weg. Dit leidde ertoe dat de steden aan beide kanten van de rivier een eigen dagelijks ritme ontwikkelden, veelal onafhankelijk van de andere kant.

Velen grepen de kans de andere kant van de rivier zelf te ervaren

Tot de jaren zeventig had de Vriendschapsbrug tussen Frankfurt en Slubice vooral een symbolische functie. Vrije grensovergangen waren er niet, maar eens in de tijd veranderde de brug in een met vlaggen gekleurd middelpunt van officiële festiviteiten ter gelegenheid van de wederzijdse vriendschap tussen de Volksrepubliek Polen en de Duitse Democratische Republiek. Pas in 1972 werd de Vriendschapsbrug een vrije ontmoetingsplaats voor de bewoners van Frankfurt en Slubice. Na meer dan twintig jaar werd het visum afgeschaft en verdween een belangrijke grensbarrière. Deze periode van vrije

grensovergang wordt vooral gekenmerkt door nieuwsgierigheid van beide kanten. Beperkte contacten, sterk gecensureerde nieuwsberichten, maar ook herinneringen uit het verleden beïnvloedden de beeldvorming over de andere kant van de grens, maar nu kreeg men de kans om de andere kant van de rivier zelf te ervaren. Een kans die door velen werd gegrepen.

Hoewel de periode van open grenzen in de jaren zeventig maar van korte duur was – uit angst voor de solidariteitsbeweging in Polen sloot de DDR de grenzen met Polen in 1980 – zag deze periode een enorme groei in grensoverschrijdende consumptie, toerisme en vrijetijdsactiviteiten. Bovendien vond in deze jaren ook een toename in grensoverschrijdende arbeid plaats – vooral van Polen die in Oost-Duitsland gingen werken (en zelfs nodig waren) – een trend die zich ook in de jaren tachtig doorzette. Beide stadsdelen waren niet voorbereid op de toename van het dagelijkse grensverkeer. Terwijl winkeliers met betrekking tot voorraad en verkoop rekening moesten houden met klanten van de andere kant van de brug, steeg in deze periode ook de vraag naar restaurants en hotelvoorzieningen aan de Oder.

Zoeken naar een nieuwe balans

Verwacht werd dat het einde van het communisme tot een hernieuwde toenadering zou leiden tussen de bewoners van Frankfurt en Slubice. Deze leek in eerste instantie echter uit te blijven en was vooral eenzijdig van Poolse kant. In 1991 kwam een eind aan de visa-verplichting en de eerste bewoners van de grenssteden maakten opnieuw kennis met elkaar. In tegenstelling tot de toenadering in de jaren zeventig kwam het grensverkeer niet alleen langzaam op gang, maar was het weerzien niet altijd even vriendschappelijk. Naast bloemen en kreten van vreugde, berichtten de media bijvoorbeeld ook over neonazistische groepen die de Polen ‘verwelkomden’ met leuzen als “Duitsland zonder Turken, Frankfurt zonder Polen”. De brug als verbinding tussen de inwoners van Frankfurt en Slubice

had niet alleen door de geslotenheid van de grens zijn functie als verbinding verloren, maar ook door de politieke veranderingen in Duitsland na de val van de Berlijnse muur. De Duitse eenwording in 1990 speelde een belangrijke rol in de heroriëntatie naar het westen en het vertrek van veel Duitsers uit het voormalige DDR voor werk, familie, uit angst voor een terugkeer naar het socialisme of simpelweg omdat de mogelijkheid er was. Ook Frankfurt greep de politieke omwenteling aan om zich als een Duitse stad te profileren dat in een herenigd Duitsland thuishoorde. Dit werd onder andere gedaan door de vooroorlogse geschiedenis van Frankfurt als Hanzestad te onderschrijven. Al in 1991 werd de stad voorzien van nieuwe straatnamen die veelal verwezen naar andere Hanzesteden. Straatnamen die verwezen naar Polen, zoals de Warschauer Straße of Zielona Góra Straße die in 1972 feestelijk geïntroduceerd waren, verdwenen uit het straatbeeld.

Zowel de Duitse als de Poolse inwoners van Frankfurt en Slubice verwachtten dat de kansen in het westen lagen. Terwijl de Duitsers naar het westen van Duitsland vertrokken, zochten de Polen naar kansen dichterbij huis. Ondernemers in Slubice richtten zich op Duitse klanten, onder andere met de verkoop van goedkope sigaretten en benzine direct over de Oder en het opzetten van bazaars met een breed aanbod van etenswaren, kleding, sigaretten en zelfs kapsalons.

Grensobservaties

Tegenwoordig is de brug tussen Frankfurt en Slubice een rustige grensovergang geworden met een voetpad aan weerszijden van de tweebaansweg voor personenauto's. In 2004 is Polen lid geworden van de Europese Unie en sinds de toetreding van Polen tot het Schengengebied in 2007 zijn de douanegebouwen aan de Duitse zijde van de brug niet meer in gebruik. Ondanks dat er af en toe een mobiele douane-eenheid op de brug staat, behoren paspoortcontroles tot het verleden. Doordeweeks wordt de brug regelmatig overgestoken voor een wandeling, een bezoek aan een restaurant of winkel of een benzinestop. Bovendien wordt de grensovergang dagelijks gebruikt door studenten van het Collegium Polonicum in Slubice: een onderwijsinstituut dat door een samenwerkingsverband



Brug der Vriendschap gezien vanuit Polen. In het weekend bezoeken veel Duitsers uit Frankfurt de bazaars in Polen.

tussen de Viadrina Universiteit in Frankfurt en de Adam Mickiewicz Universiteit in Poznan tot stand is gekomen en opleidingen op locaties aan beide zijden van de Oder aanbiedt. Naast studenten zijn er ook speciale klassen voor Poolse scholieren om een gedeelte van de middelbare school in Frankfurt te volgen. In tegenstelling tot de Duitse jongeren, oriënteren jonge Polen zich in grote mate op toekomstmogelijkheden in Duitsland.

Door de verschillen aan beide kanten van de grens kijkt men verder dan de Oder

In de weekenden is het drukker op de brug, vooral richting de twee bazaars die in Slubice te vinden zijn. Etenswaren, veelal groenten en fruit, kleding en andere 'koopjes' trekken vele Duitsers uit Frankfurt en omstreken aan. Hoewel de prijzen van de kramen grotendeels onderling zijn vastgesteld – en soms niet eens zo veel van de prijzen in Frankfurt verschillen – is er bij de verschillende kramen sprake van een levendige handel tussen de Poolse marktkoopmannen en de Duitse consumenten. Meerdere Duitse reisorganisaties bieden zelfs maandelijkse dagreizen naar de Poolse markten aan, waarbij niet alleen prijsverschillen een rol spelen maar ook vrijetijdsbesteding een belangrijke reden is om met een dergelijke reis mee te gaan. Wat opvalt is dat de voertaal tussen de Polen en Duitsers in zowel Frankfurt als Slubice Duits is. Op de Poolse bazaars en in de kleine hoofdstraat van Slubice worden producten en diensten in het Duits aangeboden – menukaarten in restaurants zijn bijvoorbeeld vertaald naar het Duits en ook kapperszaken presenteren zich als Friseursalon. In Frankfurt is het echter bijna onmogelijk om in de taal van het buurland te communiceren; op bijvoorbeeld het station, in restaurants, cafés of winkels wordt Duits gesproken en is het als vaak als toerist makkelijker om in het Engels dan Pools te communiceren. Het is de vraag hoe de stadsbrug zich als verbinding in de toekomst zal ontwikkelen. Op lokaal niveau zijn er bijvoorbeeld plannen om een tramverbinding tussen Frankfurt en Slubice te verwezenlijken, terwijl op nationaal niveau Polen over een niet te lange periode tot de Eurogroep lijkt toe te treden. Deze ontwikkelingen kunnen ingrijpende gevolgen hebben voor het grensverkeer tussen de twee stadsdelen.

Stadsbrug als grensoverschrijdende verbinding

De brug over de Oder is een zichtbare verbinding tussen Frankfurt en Slubice – een brug die doorgaans als stadsbrug wordt aangeduid en de vernieuwde verbondenheid tussen de twee voormalige stadsdelen weergeeft. De stadsbrug is niet zozeer een ontmoetingsplaats voor de bewoners van de twee stadsdelen, maar door de verschillen die de grens met zich meebrengt is de brug cruciaal voor grensoverschrijdende contacten en mobiliteit voor de bewoners in de grensregio en verder. Dagelijkse ontmoetingen tussen bewoners van beide kanten van de brug vinden vooral plaats op de Poolse



Brug der Vriendschap gezien vanuit Duitsland. Na periodes van onrust, is het tegenwoordig een rustige grensovergang.

bazaars en andere consumptievoorzieningen in Slubice. Terwijl Polen zich richten op de Duitser als consument in Slubice – in het restaurant, het benzinstation, de kapperszaak of op de bazaar – steken Duitsers niet alleen de grens over om van de prijsverschillen te profiteren, maar ook als onderdeel van vrijetijdsbesteding. De leefomgeving van veel Duitsers en Polen stopt niet bij de brug, maar door de verschillen aan beide kanten van de grens kijkt men verder dan de Oder: volgens Simmel is er sprake van een vergroting van het bereik. Hoewel het bereik in fysieke en sociale ruimte toeneemt, bewaren de bewoners van Frankfurt en Slubice een bepaalde sociale afstand van elkaar. Contacten tussen de bewoners zijn vaak van korte duur en vinden doorgaans plaats in een functionele context in openbare plekken als een bazaar, universiteit of restaurant. Derhalve schept de stadsbrug tussen Frankfurt en Slubice grensoverschrijdende contacten en mobiliteit, maar functioneert de brug meer als een fysieke dan een sociale verbinding tussen de twee stadsdelen aan de Oder.

Bianca Szytniewski (b.szytniewski@uu.nl) is werkzaam bij de Radboud Universiteit Nijmegen en de Universiteit Utrecht. Haar promotieonderzoek richt zich op het begrip 'unfamiliarity' en de rol van bekendheid en onbekendheid in grensoverschrijdende consumptie-activiteiten.

Literatuurselectie

- Fichter-Wolf, H. & T. Knorr-Siedow (2009) Border Experience and Knowledge Cultures: The Twin Cities of Frankfurt (Oder) and Slubice. *disP* 178, 7-21.
- Gazeta Lubuska Zielona Góra (1952-). Kranten.
- Jajesniak-Quast, D. & K. Stokłosa (2000) *Geteilte Städte an Oder und Neiße: Frankfurt (Oder)-Slubice, Guben-Gubin un Görlitz-Zgorzelec, 1945-1995*. Berlin: Berlin Verlag.
- Krätke, S. (1999) Regional Integration or Fragmentation? The German-Polish Border Region in a New Europe. *Regional Studies*, 33, 631- 641.
- Neuer Tag (1952-1990) en opvolger Märkische Oderzeitung (1990-). Kranten.
- Simmel, Georg (1909) Bridge and Door. In: Frisby, D. & M. Featherstone ed. (1997) *Simmel on Culture: Selected Writings*. London: Sage.

Tussenruimten in de Tilburgse spoorzone

AUTEURS Anne Seghers, Zineb Seghrouchni, Jan van Duppen & Bas Spierings

FOTOGRAFIE Lindy Schuin

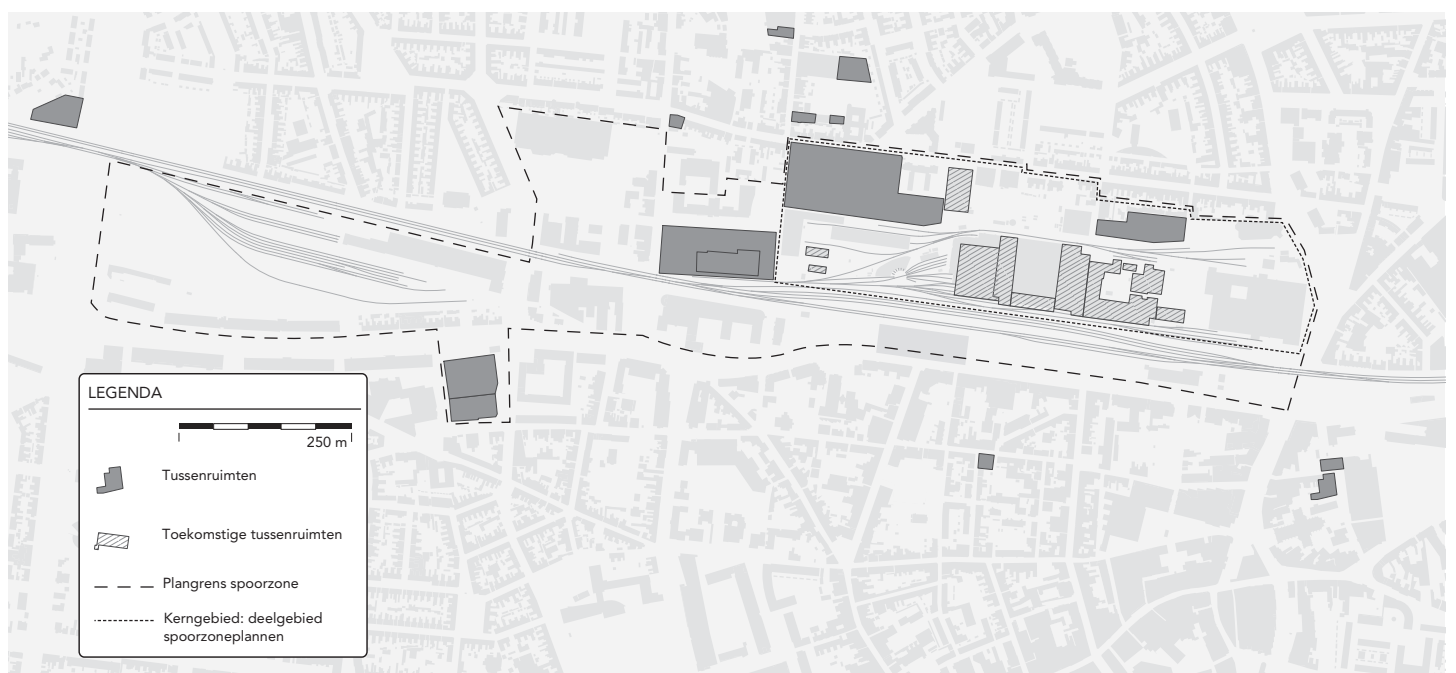
ILLUSTRATIES Studio Papaver

Stedelijke 'borderscapes' lijken op het eerste gezicht leeg en levenloos maar in hun onbestemdheid ligt juist hun betekenis en kwaliteit voor de stad. Dit vraagt om een alternatieve ontwikkelingsvisie, met stedelijk 'tussen zijn' als troef.

Het station en de stationsomgeving spelen een steeds belangrijkere rol in stedelijke ontwikkelingsvisies. Het station zou 'de poort van de stad' moeten zijn en de stationsomgeving 'het visitekaartje voor bezoekers'. Veel stationsgebieden in Nederland ondergaan daarom momenteel een makeover. Hijskranen domineren de skyline rond Utrecht Centraal, de spoorzone van Delft wordt doorkliefd door een immense zandbak en voor Tilburg tekenen zich grootste masterplannen af aan de horizon.

De gemeente Tilburg wil via herontwikkeling van de spoorzone zowel de binnenstad uitbreiden als de barrièrewerking effenen en deze omzetten naar een verbinding tussen 'Noord' en 'Zuid'. De oorspronkelijke intentie was om de gehele spoorzone in één keer aan te pakken. De huidige economische tijd maakt echter dat de herontwikkeling veel langer gaat duren dan beoogd. Dit vanwege een onzekere afzetmarkt en wankelende financiële situaties. Daarom wordt nu geconcentreerd op het kerngebied van de spoorzone, zoals omkaderd in de onderstaande plattegrond. Het masterplan beoogt een transformatie van een gebied met industriële panden en NS-loodsen naar een gebied met appartementen, kantoren, winkels, horeca, cultuur en onderwijs.

De Tilburgse spoorzone laat meerdere braakliggende terreinen zien die bovendien in aantal zijn toegenomen door de verlengde



Figuur 1: Tussenruimten in de spoorzone.



Op de voorgrond van het Clarissenklooster is het braakliggende MTS-terrein te zien.

doorlooptijd van het herontwikkelingsproces. Tegelijkertijd dreigen de braakliggende terreinen door de huidige plannen te verdwijnen. Deze terreinen bevinden zich tussen stedelijke gebieden met officiële bestemmingen en staan in de tussentijd te wachten op een nieuwe invulling. Dit artikel analyseert het braakliggende MTS-terrein en gaat op zoek naar betekenissen en kwaliteiten van deze grootste 'tussenruimte' in de spoorzone van Tilburg (figuur 1).

Tussentijd en onbestemdheid

De aanwezigheid van tussenruimten is niet iets nieuws of typisch Tilburgs. Het is een fenomeen dat een wezenlijk onderdeel is van iedere stad. Het stedelijk weefsel herbergt namelijk verschillende ritmes. Het is een organisme dat voortdurend vervelt, verandert, groeit en krimpt. Sommige stukken zijn lang geleden gebouwd en sindsdien in gebruik; andere delen zijn nog nieuw of in aanbouw en weer andere plekken – zoals braakliggende terreinen en vervallen kavels – tasten een tweede leven af nu eerdere functies niet langer nodig of passend blijken.

Tussenruimten maken geen deel uit van de officiële stad. Ze zijn een blinde vlek op de stadsplattegrond. Beleidsmakers en grondeigenaren beschouwen deze ruimten vaak zelfs als een doorn in het oog. Nu de vertraagde planontwikkeling de tussentijd verder oprekt, zoeken zij steeds vaker naar manieren om deze tijd te benutten. Dit houdt in dat tussentijd als vergankelijk gezien wordt; als een periode die zo goed en snel mogelijk overbrugd dient te worden. Dit leidt

tot allerlei vormen van tijdelijk gebruik om de ogenschijnlijke leegheid en levenloosheid te maskeren totdat herontwikkeling kan plaatsvinden. Tussentijd heeft echter de potentie om van grotere betekenis te zijn voor een stad dan een overbrugging tussen stadia van officiële stedelijkheid. Deze is juist te vinden in wat tussenruimten van de omliggende officiële stad onderscheidt. Het gaat dan vooral om het verschil in de mate van bestemdheid dat een mentale grens in de stad markeert. De relatief hoge mate van onbestemdheid van tussenruimten kan mensen afschrikken, maar ook uitdagen en aantrekken. Ruimtelijke manifestaties van stedelijk 'tussen zijn' oftewel 'borderscapes' kunnen daarmee niet alleen belemmeren maar juist ook mogelijk maken. Een hoge mate van onbestemdheid van stedelijke ruimten, in combinatie met een vrije toegankelijkheid, maakt volgens Franck en Stevens namelijk dat zij mogelijkheden bieden voor activiteiten en ervaringen die op andere, officiële plekken in de stad niet meer mogelijk of ongewenst zijn. De vraag is nu in hoeverre dit ook geldt voor het MTS-terrein in de Tilburgse spoorzone.

Het MTS-terrein

Sinds in 1977 het St. Joseph Gesticht werd gesloopt is, wat in de volksmond het MTS-terrein heet, een open plek aan de noordzijde van het centraal station. Deze plek wordt door Tilburgers zo genoemd omdat het gesticht gedurende de laatste jaren gebruikt werd door de Middelbare Technische School. Nu bevindt zich er een



De uitgesleten breviergang op het MTS-terrein herinnert nog aan het klooster.

grote open ruimte met wild groeiend gras en een parkeergedeelte met grint. Alleen de lange bomenrij met daaronder de uitgesleten breviergang – het pad waar paters vroeger liepen te bidden – herinnert nog aan het klooster. Het MTS-terrein staat echter een dramatische verandering te wachten. Eind 2013 start de bouw van het 'Clarissenhof', een wooncomplex dat onderdeel is van de nieuwe spoorzone.

Tussenruimten bieden mogelijkheden die op officiële plekken in de stad ongewenst zijn

Een studie naar de sociaalruimtelijke ritmes (figuur 2) van het terrein laat zien dat buurtbewoners het terrein gebruiken als hondenuitlaatplek en dat bezoekers er hun auto parkeren, daklozen er rondhangen en passanten het gebied doorkruisen. Hondenbezitters waarderen het zeer dat de honden vrij kunnen rondlopen; dat is een zeldzaamheid geworden in het centrum van Tilburg. Enkele gebruikers rijden met de auto het terrein op en laten de honden uit de achterbak springen. Hondenbezitters maken af en toe een praatje met elkaar en vaak ook met de aanwezige daklozen. Verschillende groepen ontmoeten elkaar, waardoor het MTS-terrein een sociale functie voor de wijk vervult.

Er zijn hangplekken op het terrein waar daklozen overdag en soms 's avonds regelmatig te vinden zijn. Ze staan en zitten tegen de rand van het terrein waar zij beschutting vinden door de bosjes en bomen. 's Nachts slapen de daklozen in het nabije opvangcentrum en overdag zwerven ze door de buurt. Het MTS-terrein is een goede uitvalsbasis voor hen omdat het een rustige plek biedt waar ze getolereerd worden. De daklozen zijn als het ware de 'burgemeesters' van het terrein. Ze zijn er elke dag en weten wat er gebeurt en wie er komen. Ook voelen enkelen onder hen zich zodanig betrokken bij het gebied dat ze vuilniszakken ophangen en hun afval daarin deponeren. Ze hebben de plek 'eigen' gemaakt met verschillende attributen, zoals de vuilniszakken en ook kussens.

Het terrein bevat een 'hoek' die overwoekerd is met planten, struiken en bomen. Het is een groene enclave die duidelijk contrasteert met haar gepolijste omgeving met een duidelijke bestemming. Niet elke bezoeker is bekend met deze ruimte. Voorheen kon men er gewoon inlopen omdat het hek opengeknipt was, maar recentelijk is er een nieuwe afscheiding geplaatst. In het hoekgedeelte liggen gebruikte condooms, blikjes bier en weggegooide folders. Ook is er een plek met een deken en kussens en dat doet vermoeden dat het door daklozen als slaapplek gebruikt wordt. Dit zijn geen zaken die bij elke burger positieve reacties zullen oproepen en ze kunnen zelfs afschrikkend werken, maar dit soort ruimtes zijn wel van belang voor de informele en marginale cultuur van een stad.

Als we weer kijken naar het hoofdgedeelte van het MTS-terrein,



Het braakliggende MTS-terrein, een typisch voorbeeld van een tussenuimte, wordt onder andere gebruikt als hondenuitlaatplek.

aan de kant van de Lange Nieuwstraat, dan laat de tussenuimte een parkeerplaats zien die ook interessante ritmes genereert en de ontmoetingsfunctie van het MTS-terrein ondersteunt. Onder andere buurtbewoners en bezoekers van de Vrije School en de moskee maken er gebruik van. In de ochtend staan ouders die hun kind naar school brengen dan ook regelmatig met elkaar te praten, terwijl kort daarvoor bewoners hun hond hebben uitgelaten. Naast parkeren vindt er ook opslag plaats van marktkramen en in de herfst bergt de gemeente er bladafval.

Ontwerpen voor ontmoeting

De ritme-analyse laat zien dat het MTS-terrein allesbehalve leeg en levenloos is. Haar ruimtelijke kwaliteiten, ontleend aan onbestemdheid en toegankelijkheid, maken het een terrein met diverse persoonlijke betekenissen en divers dagelijks gebruik. Dit is inclusief informeel en marginaal gebruik waarvoor binnen officiële stedelijkheid meestal geen ruimte meer is. Het terrein functioneert daarmee als fysieke plek waar diverse gebruikersgroepen en betekenissen elkaar kunnen ontmoeten. Om deze 'throwntogetherness', zoals Massey het omschrijft, en de bijbehorende mogelijkheid tot ontmoeting te kunnen behouden en bevorderen op het MTS-terrein wordt hier een ruimtelijke ingreep voorgesteld (figuur 3). Dit voorstel gebruikt de mogelijkheden in tijd en ruimte die de tussentijd genereert en biedt een alternatief perspectief op het officiële herontwikkelingsplan.

Het ontwerpvoorstel creëert twee licht verhoogde houten paden die refereren aan het verleden, het heden en de toekomst. Ze markeren de voormalige breviergang, benadrukken de huidige looproutes over het terrein en anticiperen op een geplande ingang naar het kerngebied van de spoorzone om een verbinding te leggen met de binnenstad. Zonder andere vormen van dagelijks gebruik te verdringen wordt een belangrijk dagelijks gebruik –het uitlaten van honden – op een voetstuk geplaatst. In de 'boardwalks' is een hondencours verwerkt. De speelobjecten voor honden zijn echter zodanig opgeschaald, dat ze voor verschillende gebruikersgroepen te gebruiken zijn als zit-, speel- en hangelementen. Ter hoogte van de kruising van de twee paden is bovendien een aantal houten blokken verspreid in het veld neergelegd. Onder de paden en de blokken is verlichting verwerkt zodat de paden worden aangelicht en de plek ook in het donker nog prettig is om te verblijven of doorheen te lopen. Dit alles versterkt de identiteit van de tussenuimte als mogelijke ontmoetingsplek.

Het ontwerpvoorstel maakt de plek niet alleen interessant voor alledaagse gebruikers maar ook voor culturele bezoekers van Tilburg. Het terrein ligt namelijk dicht bij de polygoonloods met een grote cultuurhistorische waarde vanwege de locomotiefstelplaats. Als nieuwe functie voor deze loods staat in de officiële ontwikkelingsplannen een horecagelegenheid vermeld. Het MTS-terrein en de voorgestelde houten objecten zouden gebruikt kunnen worden bij speciale evenementen van deze horecagelegenheid. Ook bij meer

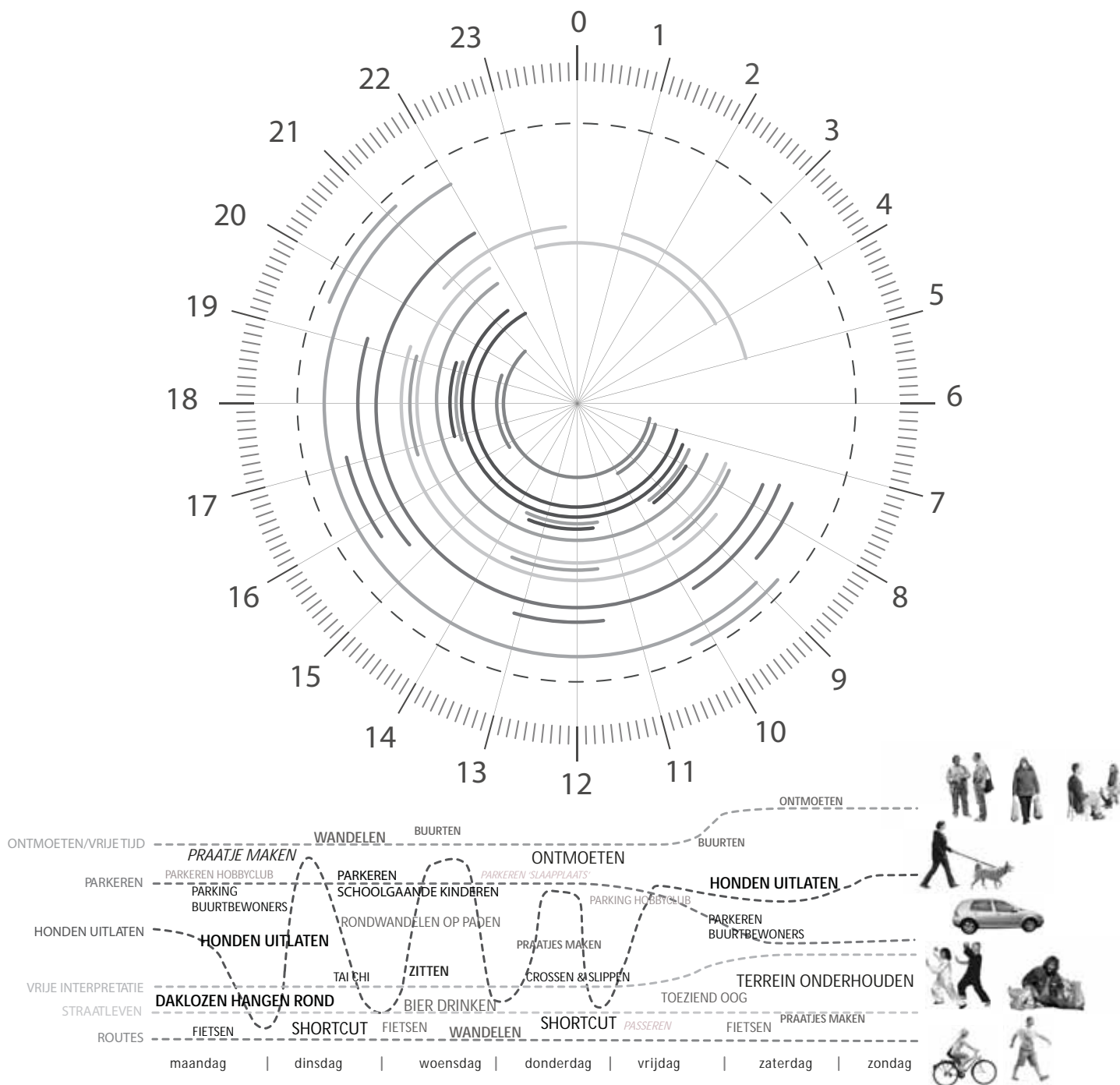
grootschalige manifestaties kan het terrein ingezet worden, bijvoorbeeld als onderdeel van een spoorzone-festival. Het aanhaken op culturele gebeurtenissen in de spoorzone kan verder versterkt worden door gebruik te maken van de route die gecreëerd is door de houten paden. Deze route kan verlengd worden in de richting van de huidige binnenstad door middel van een doorgang door de spoorzone, ter hoogte van de polygoonloods.

Wanneer naast het MTS-terrein ook andere tussenruimten in de spoorzone herontworpen en ingezet worden als locaties voor culturele festivals kan een betere hechting gemaakt worden tussen

het noordelijke en zuidelijke gedeelte van Tilburg. Deze ruimten verworden dan tot bouwstenen van ruimtelijke en programmatische dwarsverbanden in de stad, voortbouwend op bestaande culturele ankerpunten zoals Museum De Pont en 013.

Tussen zijn

De gebruikelijke masterplanning van stedelijke ontwikkeling zorgt er voor dat braakliggende terreinen zo snel mogelijk worden ingevuld en aftakelende plekken tijdig vervangen worden. Voor de Tilburgse spoorzone betekent dit dat tussenruimten gaan verdwijnen. Zij



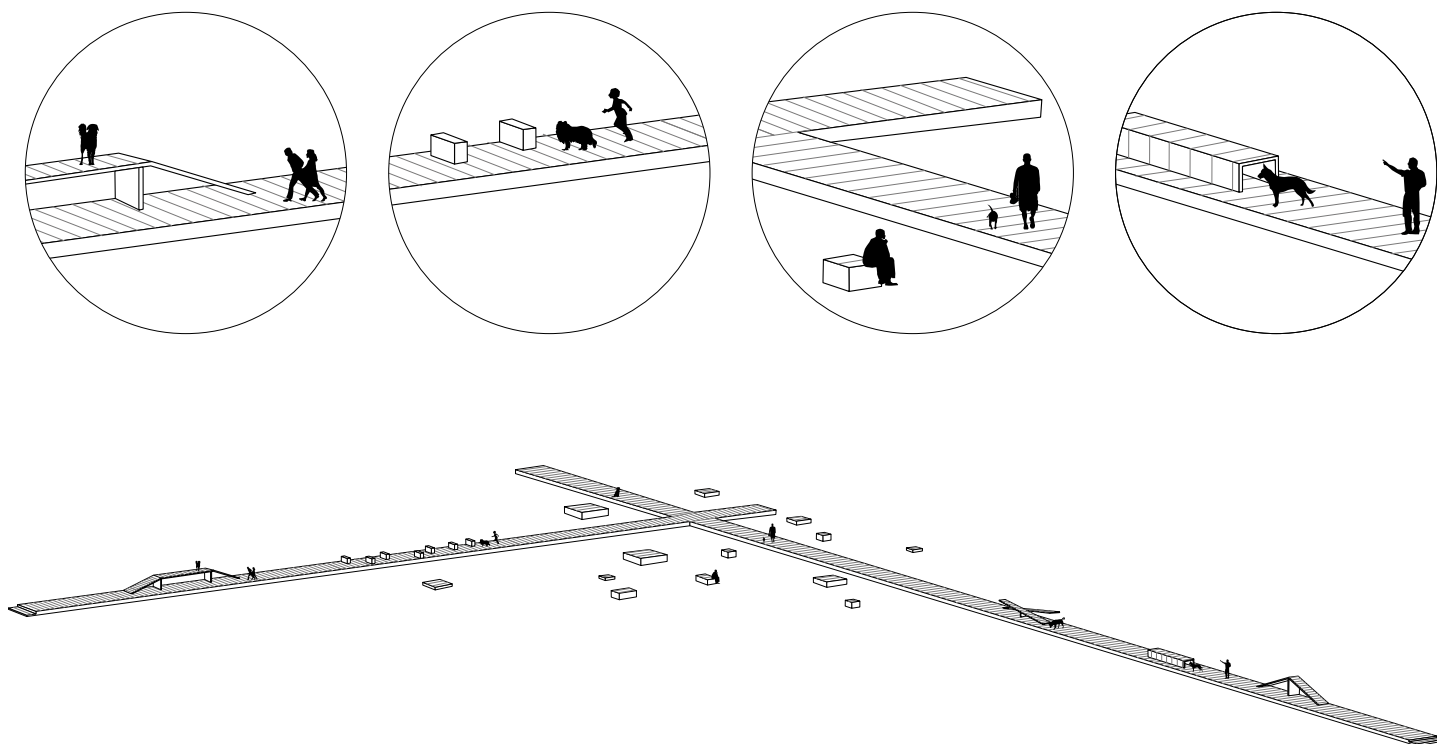
Figuur 2: Uit een studie naar sociaalruimtelijke ritmes blijkt dat het MTS-terrein voor uiteenlopende activiteiten gebruikt wordt.

worden ingevuld met officiële stedelijkheid om nieuwe ruimtelijke verbintenissen te leggen binnen de stad, terwijl de bestaande sociale verbintenissen met een op de plek doorgeknipt worden. De betekenissen en kwaliteiten van 'onbestemde' tussenruimte voor stedelijke diversiteit en ontmoeting gaan daarmee verloren. Het is echter ook mogelijk om 'borderscapes' en hun stedelijke functie te behouden en tegelijkertijd stedelijke hechting te creëren in de Tilburgse spoorzone. Het 'tussen zijn' dient dan ingebed te worden in een grotere stedelijke structuur, waardoor het de incidentstatus kan overstijgen en een belangrijke drager van stedelijke ontwikkeling kan worden. Dit vraagt om een alternatieve ontwikkelingsvisie met aandacht voor ruimtelijke ingrepen die de waarde van tussenruimten voor steden bekrachtigt.

Anne Seghers en Zineb Seghrouchni zijn oprichters van Studio Papaver (seedsgrow@studiopapaver.com) en hebben beiden stedenbouwkunde gestudeerd aan de TU Eindhoven. Jan van Duppen (janvanduppen@gmail.com) heeft Stadsgeografie gestudeerd aan de Universiteit Utrecht en is werkzaam bij Architectuurcentrum Aorta. Bas Spierings (b.spierings@uu.nl) is universitair docent en onderzoeker Stadsgeografie aan de Universiteit Utrecht. De auteurs hebben samengewerkt aan het ontwerpend onderzoek 'Tussentijds ontwaken' dat te vinden is op <http://tussentijdsontwaken.studiopapaver.com>.

Literatuurselectie

- Duppen, J. van & B. Spierings (2011) Betekenisvolle leegte in Berlijn: De Cuvrybrache. *Geografie* 20, nr. 1, pp. 28-30.
- Duppen, J. van (2012) Van rommelplek tot ontmoetingsruimte: De sociaal-culturele waarde van marginale stedelijke ruimtes in de Tilburgse spoorzone. Utrecht: City Rhythms.
- Franck, K. A. & Q. Stevens (2007) Tying down loose space. In: K. A. Franck & Q. Stevens. *Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life*. London: Routledge.
- Gemeente Tilburg, Credo Integrale Planontwikkeling & BDP.khandekar (2011) De werkplaats: Masterplan spoorzone Tilburg. Tilburg / Oosterbeek / Benthuizen: Gemeente Tilburg / Credo Integrale Planontwikkeling / BDP.khandekar.
- Low, S. M. (2000) *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture*. Austin: University of Texas Press.
- Massey, D. (2005) *For Space*. London: Sage.
- Spierings, B. (te verschijnen) Fixing missing links in shopping routes: reflections on intra-urban borders and city center redevelopment in Nijmegen, The Netherlands. *Cities*.
- Studio Papaver (2012) <http://tussentijdsontwaken.studiopapaver.com>. Utrecht: Studio Papaver.
- Studio Papaver (2012) Manifest voor een waarlijke tussentijd vanuit een intens begrip van de stad. Utrecht: Studio Papaver.
- Whyte, H. (1980) *The Social Life of Small Urban Spaces*. Project for Public Spaces: New York.



Figuur 3: Het ontwerpvoorstel voor het Tilburgse MTS-terrein zorgt voor een versterking van de identiteit van de tussenruimte als mogelijke ontmoetingsplek.

Grensverhalen

AUTEURS Marloes Verhoeven & Anne Ribbert

FOTOGRAFIE Marloes Verhoeven

Hoe ervaren bewoners van de Nederlands-Duitse grensstreek elkaar? In hoeverre zien en voelen ze een grens? Wat voor invloed heeft het contact met de ander op de eigen identiteit? In het journalistieke project 'Grensverhalen' gaan Marloes Verhoeven (fotografe) en Anne Ribbert (tekstschrijver) in gesprek met mensen die privé of beroepsmatig een betekenisvolle relatie hebben met de grens.

De fysieke grens tussen Nederland en Duitsland is verdwenen. Tegelijkertijd zijn er veel zichtbare en voelbare verschillen tussen de twee landen. In ons project 'Grensverhalen' gaan we in gesprek met mensen die een bijzondere band hebben met de grens: de grensgangers. Wat is hun verhaal van de grens? Hoe komt de grens tot uitdrukking in hun dagelijks leven? Uiteindelijk hopen we met sprekende verhalen en foto's te bereiken dat mensen aan weerszijden van de grens elkaar zien en geïnspireerd raken door de manier waarop de ander de (meerwaarde van) de grens ervaart. Met dat doel voor ogen hebben we gesprekken gevoerd met in totaal 24 mensen in de regio Rijn-Waal. Een aantal deelnemers reageerden op een oproep die we op de website van de Euregio hadden geplaatst. De meeste deelnemers vonden we echter binnen ons eigen netwerk en via aanbevelingen van eerder geïnterviewden. De deelnemers varieerden in leeftijd, geslacht, woonplaats en de manier waarop ze in contact stonden met de grens: sommige grensgangers hadden vooral beroepsmatig met de grens te maken, anderen in hun privéleven; een deel werkte en woonde in het andere land en weer anderen staken de grens dagelijks over omdat een deel van hun leven zich in het buurland afspeelde. We reden onder andere naar Dinxperlo en Suderwick, naar Kessel, Kleve en Nijmegen. We spraken Nederlandse stellen die net over de grens in Duitsland wonen, een grensoverschrijdend politieteam, een burgemeester, een pastoor, een dirigent van een tweetalig koor, enzovoorts. Elk met

een eigen verhaal. Dit artikel geeft een impressie van hoe de geïnterviewden de grens beleefden.

Grens als afbakening

Elsa Duijnstée, die met haar man Rico Bastiaans en hun pasgeboren kind in het Duitse Kranenburg woont, werkt in Nederland. Voor haar heeft het dagelijks passeren van de grens bijna een symbolische betekenis. "Als ik terugrijd vanuit mijn werk, gaat er een knop om. Ik laat nog heel eventjes de dag de revue passeren en dan denk ik: 'en nu is het Feierabend'. Zodra ik de grens passeer en Duitsland weer inrijd, ben ik ook in mijn hoofd weer thuis, dan mag ik van mezelf echt niet meer aan mijn werk denken. De grens is voor mij een



Hendrik Jan Janssen, eigenaar van 'Boscafé Merlijn' in Grafwegen.



'Boscafé Merlijn' in Grafwegen.

bewuste barrière. Voor mij zijn het echt twee verschillende landen.” Hendrik Jan Janssen, eigenaar van 'Boscafé Merlijn' in het Duitse Grafwegen, had een soortgelijke ervaring in de tijd dat de grenzen nog gesloten waren. “Ik had vroeger een sleutel van de grenspoort alsof het mijn voordeur was. Iemand zei ooit heel treffend tegen mij: 'Als je straks naar huis gaat, sluit je daadwerkelijk de deur achter Nederland'. Ik heb me hier altijd heel geborgen gevoeld. De grens heeft toen veel voor mij betekend, omdat het me een heel groot gevoel van veiligheid gaf. Het was veilig omdat het een afgesloten ruimte was.”

Grens als inspiratiebron

De Kleefse kunstenaar Max Knippert vindt de nabijheid van de grens intrigerend. “Door de grens komen er nieuwe impulsen overwaaien. [...] Dit soort dynamieken vind ik heel spannend, die zouden er allemaal niet zijn als er geen verscheidenheid meer was. Ik ben blij dat er hier in deze regio meer diversiteit is dan bijvoorbeeld in Zentral-Bayern. Het levert ook een zekere confrontatie op. Door het contact met de ander vraag je jezelf automatisch af: 'is de manier waarop wij het doen de enige of beste manier om het te doen?' Daardoor groei je als mens.”

Max ervoer veel verschillen toen hij als handwerker aan weerszijden van de grens werkte. “Ik vond het spannend om te zien dat de huizen anders gebouwd zijn, terwijl er maar enkele kilometers tussen liggen. In Nederland wordt er meer geïmproviseerd, de gebruikte materialen gaan misschien maar tien jaar mee, terwijl een Duits huis

voor 100 jaar of langer gebouwd wordt. Het voordeel van de manier waarop er in Nederland wordt gebouwd, is dat je meer geld overhoudt om andere dingen te doen. [...] In sommige dingen kan er best wel wat minder degelijk gewerkt worden. Dat heb ik geleerd door het contact met Nederlandse handwerkers.”

Het dagelijks passeren van de grens heeft bijna een symbolische betekenis

Grens als buitenkans

Voor de Nederlanders Elsa Duijnstée en Rico Bastiaans uit Kranenburg biedt de grensstreek duidelijk ook praktische voordelen: “We zetten bij wijze van spreken een speld op de kaart hier in Kranenburg en daar trekken we dan een kring omheen: waar gaan we naartoe, wat is nu het meest praktisch?” Kleding kopen ze meestal in Nijmegen of in Kleve, omdat het aanbod daar groter is, voor mobiele telefonie zijn ze vanwege hun abonnement afhankelijk van Nederland. Voor toneel gaan ze naar de Nijmeegse schouwburg, voor een popconcert wordt vaak voor Oberhausen gekozen. “Er is een heel groot keuzepakket, je moet alleen durven!”, aldus Rico.

Grens als blikverruimer

Ook Beate van Asch, directrice van een tweetalige Nederlands-Duitse basisschool in Kranenburg, vindt de diversiteit in het

grensgebied, "het feit dat mensen kunnen kiezen uit het aanbod aan twee kanten van de grens", fascinerend. Als ze terugblijkt op haar eigen ervaring, heeft het passeren van de grens haar een ruimere kijk op de wereld gebracht. Haar belangstelling voor andere talen en culturen werd versterkt. Belangrijker is voor haar misschien nog wel dat zij zich bewuster is geworden van haar eigen culturele identiteit. "Ik ben meer gaan nadenken over mijn Duitse identiteit en heb het schuldgevoel dat ik vroeger had met betrekking tot de Duitse geschiedenis een plek kunnen geven." Voor Beate geldt dat hoe ouder ze wordt, hoe meer ze zich bewust is van haar Duitse roots. "Het zijn juist de dingen die je niet uit hoeft te leggen. Neem het begrip 'Osterlamm': elke Duitser heeft hier onmiddellijk een beeld voor ogen. Aan Nederlanders moet ik eerst uitleggen dat het gebak is in de vorm van een lammetje met een vlaggetje in zijn rug dat met Pasen wordt gegeten. Zo zijn er talloze voorbeelden van concepten die echt cultuurgebonden zijn. Doordat ik altijd veel tijd in Duitsland heb doorgebracht, heb ik niet dezelfde gevoelsmatige binding met de Nederlandse cultuur ontwikkeld."

Grens als motor voor verandering

In tegenstelling tot Beate is de van oorsprong Duitse muziektherapeute Gerlind Starniske, die sinds 1995 in Nijmegen woont, zo ondergedompeld in het Nederlandse leven dat ze dikwijls vergeet dat de Duitse grens maar enkele kilometers verderop ligt. "Wat dat betreft, leef ik met de kont naar mijn eigen land", vertelt ze. Gerlind geeft aan dat ze zich vanaf het begin dat ze in Nijmegen woonde heel vrij heeft gevoeld. Ook is ze naar eigen zeggen vrijer en spontaner geworden, ook al vindt ze zichzelf nog steeds minder los dan de gemiddelde Nederlander. "De nonchalance die ik bij

Nederlanders vaak heerlijk bevrijdend vind, heb ik veel minder. In het begin bijvoorbeeld, toen we net samenwoonden, kwamen er vrienden eten. Hans had net een aperitiefje ingeschonken, iedereen zat lekker samen in de tuin, maar ik had al de soep opgeschept. Hij was klaar, dus hij moest geserveerd worden." Dat ze zelf veranderd is in dat opzicht, merkte ze laatst toen ze op familiebezoek in Duitsland was: "Toen viel het ook mij op hoe absurd het eigenlijk is, dat hele stipte en georganiseerde. Dit is wel een trekje dat ik bij meer Duitsers herken. Daarvan ben ik toenemend vervreemd geraakt."

Los van hoe ze zich voelen, plakt de omgeving soms een etiket op hen

Grens als spiegel

Hoewel Gerlind zichzelf vooral Nederlandse voelt, zijn het vaak anderen die haar eraan herinneren dat ze dit niet is en dat kan wel eens pijnlijk zijn: "Het kan me diep raken als mensen me laten merken dat ik geen Nederlandse ben, door in het Duits terug te praten of op een andere manier te laten merken dat ze horen dat ik Duitse ben. Ik vind Nederlands een prachtige, pure taal, waarin ik me vanaf het begin thuis heb gevoeld. Ik wil die taal graag spreken, en vind het vervelend als ik dan antwoord krijg in steenkolen-Duits." Dat je door de 'ander' geconfronteerd wordt met jezelf merken ook de zussen Gijsberthine en Christianne van Winkoop (afbeelding 4). Deze laatste is onlangs weer terug verhuisd naar Duitsland en leeft nog tussen de verhuisdozen. Los van hoe ze zich voelen, plakt de



Een gevoel van verbondenheid: de van oorsprong Duitse Gerlind Starniske kijkt uit over 'haar' Nijmegen.

omgeving soms een etiket op hen. Als er een belangrijke voetbalmatch is, wordt Gijsberthine, die zich door en door Duitse voelt, regelmatig geplaagd met haar Nederlandse roots. "Dan krijg ik bijvoorbeeld om de vijf minuten een sms'je als Nederland slecht speelt. De omgeving maakt me dan tot Nederlander." Bij Christianne is het omgekeerde het geval: binnen haar vriendenkring in Friesland wordt Christianne nu soms 'de Duitser' genoemd, en dat terwijl ze zich vooral Nederlandse voelt. Dit komt omdat zij de drijvende kracht achter de verhuizing naar het Duitse Isselburg was. Haar man, een honkvaste Fries, was voorheen nog nooit in het buitenland geweest. "Toch is het heel absurd. Ik woon net vier maanden in Duitsland en ik ben alles behalve Duits."

Grens als hinderpaal

Voorals mensien wiens leven zich gedeeltelijk in het ene en gedeeltelijk in het andere land afspeelt, ervaren de grens soms als lastig. Zoals Christianne beschrijft: "Het grootste probleem is dat we tussen twee landen in zitten – we wonen in Duitsland, maar mijn studie en het werk van mijn man is in Nederland. Mijn Nederlandse zorgverzekering is stopgezet omdat ik naar Duitsland ben verhuisd, maar ik kan in Duitsland geen zorgverzekering aanvragen omdat ik daar geen werk heb. Ik moet dan een formulier invullen dat ze weer naar Nederland sturen. Ik heb nu ook problemen met de belastingdienst in Nederland. Al mijn toeslagen werden stopgezet omdat ik in Duitsland ben gaan wonen, terwijl mijn man in Nederland werkt en ik er dus wel recht op heb. Dat levert allemaal veel gedoe en stress op."

Grens als irrelevant concept

Veel geïnterviewden gaven aan zich noch Nederlands, noch Duits te voelen. Meer dan één keer hoorden we op onze vraag met welk land mensen zich het meest identificeren, het antwoord 'ik voel me vooral Europeaan'. Daarnaast was de regio een belangrijke variabele in het leven van sommige geïnterviewden. Elsa verwoordt dit als volgt:

"Als ik naar mezelf kijk, merk ik dat ik me vooral met de regio identificeer, veel meer dan met één van de landen. Daar voel ik me thuis, dat is mijn gebiedje. Alles wat daar gebeurt, gaat me aan het hart en alles wat daarbuiten gebeurt, is een ver-van-mijn-bed-show. Een deel van die regio ligt toevallig in Duitsland, een deel van de regio ligt toevallig in Nederland. Het maakt me allemaal niet uit, als ze maar van mijn regio afblijven. Als mijn regio maar bij mij blijft passen. Anders zou ik mezelf kwijt zijn." Haar man Rico voegt hieraan toe: "of het Duitsland of Nederland is, zal me worst wezen. Ik denk dat het voor ons een heleboel problemen zou oplossen als ze de grens gewoon zouden afschaffen en dat er binnen Europa met regio's gewerkt zou worden."

Ook het Nederlands-Duitse fotografen-echtpaar Gerard en Lilo Kruijzen, woonachtig in Kleve, werkzaam in Ottersum, voelt zich echte grensgangers. Ze denken niet meer in een Nederlandse versus Duitse identiteit, maar hebben die twee geïntegreerd. Gerard omschrijft de natuur van grensgangers als volgt: "Grensgangers zijn mensen die over een drempel heen zijn gestapt. Ze staan over het algemeen open voor wat er op hun pad komt."



Alweer verhuisd: het passeren van grenzen loopt als een rode draad door het leven van de zussen Gijsberthine en Christianne van Winkoop.

Conclusie en vervolg

Concluderend kan gezegd worden dat grensgangers door input uit twee culturen meer variatie ervaren in de manier waarop het leven vormgegeven kan worden - of het gaat om boodschappen doen of het nemen van verder reikende beslissingen. Deze 'bredere blik' wordt doorgaans als verrijkend en inspirerend ervaren, ook al kan het leven in twee landen ook tot praktische ongemakken leiden, omdat grensgangers in hun beleving 'tussen twee systemen' kunnen vallen. Daarnaast brengt het zien van meerdere opties de grensganger in dialoog met zichzelf en de cultuur van de twee landen. Dit kan leiden tot identificatie met het land van herkomst, respectievelijk met het andere land, of het ervaren van een overkoepelende (Europese of grensregio-) identiteit. Als de waarneming van de eigen identiteit niet overeenkomt met de manier waarop grensgangers door de buitenwereld worden gezien, kan spanning optreden. Het project grensverhalen bevindt zich nu in de voltooiende fase en zal in 2013 afgesloten worden met een publicatie van de meest sprekende verhalen en foto's.

Marloes Verhoeven (grensverhalen@gmail.com) studeerde Ontwikkelingsstudies aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij werkt momenteel als zelfstandige voor diverse non-profitinstellingen en is tevens werkzaam als fotograaf. Anne Ribbert (grensverhalen@gmail.com) studeerde Algemene Taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en Onderwijskunde aan de Universiteit Twente. De van oorsprong Kleefse werkte tot haar verhuizing naar Zürich in juni 2012 als onderwijskundige en tekstschrijver in Nijmegen.

Grensganger in Berlijn

AUTEURS Chiara Brambilla & Henk van Houtum

FOTOGRAFIE Chiara Brambilla

Twee grensonderzoekers gaan op pad in Berlijn met in hun achterhoofd het perspectief van de 'Grensganger'. Het analytisch resultaat bestaat uit maar liefst drie nieuwe perspectieven op de Berlijnse stedelijke borderscapes.

De stad Berlijn zou gezien kunnen worden als een stedelijk vergrootglas van veel wat er in de twintigste eeuw in Europa is gebeurd. Veel van de ideologisch gedreven geopolitieke manifestaties en strijd in de laatste eeuw in Europa, of het nu nationalisme, Eerste Wereldoorlog, fascisme, Tweede Wereldoorlog, communisme, kapitalisme, multiculturalisme en neoliberalisme is, heeft in Berlijn een significant stedelijke bühne gekend. Het gevolg daarvan is dat Berlijn een exemplarisch voorbeeld is geworden van een stedelijke (id)entiteit. Een stedelijke identiteit die voortdurend geconstrueerd, verdeeld en weer gereconstrueerd is, telkens weer andere sporen achterlatend en nieuwe grenzen trekkend in de stad. Anders gezegd, de stad is een stedelijk archipel van borderscapes. Rajaram en Grundy-Warr omschrijven borderscapes als "zones van diverse en onderscheidende ontmoetingen". Voor hen zijn borderscapes ruimtes die worden gerepresenteerd, waargenomen en beleefd als een "vloeibaar terrein van een multitude aan politieke onderhandelingen, claims en tegenclaims".

In deze bijdrage benaderen we deze complexe en meerlaagse stedelijke borderscapes in Berlijn vanuit een specifiek perspectief, namelijk vanuit de figuur van de 'Grensganger'. De figuur van de 'Grensganger', zo menen wij, is meer dan bijvoorbeeld de bekende figuur van de stedelijke flâneur, die flamboyante voyeur van het modernisme en kapitalisme. De figuur van de 'Grensganger' stelt ons in staat om de aandacht te richten op de rol van geopolitieke praktijken geschiedenissen van de stad en juist die zijn cruciaal voor het bestuderen van borderscapes. De 'Grensganger' is als een reiziger van de tussenruimtes, een letterlijke gangmaker die bewust

oog probeert te hebben voor de meer verborgen of latente politieke geografie en die zichzelf niet laat beperken of ringeloren door (stedelijke) grenzen en monolithische politieke interpretaties van ruimtes.

Met dit perspectief van de 'Grensganger' in ons hoofd zijn we ieder individueel op pad gegaan in Berlijn, te voet en met de fiets, en verder gewapend met een camera, een openbaarvervoerswijzer en een plattegrond. Het analytisch resultaat dat uit onze vele wandelingen en fietstochten naar voren kwam, kan het beste worden samengevat in drie soorten stedelijke borderscapes: *EmptiCity*, *TransCity* en *MultipliCity*. Deze opsomming moet zeker niet worden opgevat als een essentialistische ordening of een allesomvattende samenvatting van Berlijn. Dat zou ook tegen de principale contingentie van de blik van de 'Grensganger' zijn. Het moet eerder worden opgevat als een redelijk flexibel te hanteren samenvatting waarmee we onze tochten en percepties achteraf hebben willen ordenen in verschillende soorten borderscapes.



Voorbeeld van een *EmptiCity*: het 'Mauerpark' in Berlijn. Voorheen een grenszone, nu zijn er plannen voor de bouw van luxe woningcomplexen.



Voorbeeld van een TransCity: de 'Badeschiff'. Ooit een rivierboot die nu dienst doet als een hip stadswembad.

EmptiCity

De eerste reeks borderscapes die ons opviel in onze tocht door Berlijn betreft de leegte in de stad. De huidige identiteit van Berlijn lijkt te worden bepaald door een veelheid aan 'aanwezige afwezigheden'. Daarmee bedoelen we dat op veel plekken in de stad vaak grote lege gebieden te zien zijn, die in veel gevallen ruimtelijke restanten zijn van vervlogen tijden en de verdwenen ideologieën van Berlijn. Fysieke herinneringen dus aan dat wat was. Het naziregime en haar dramatische consequenties, de vernietiging door de oorlog en de naoorlogse ruimtelijke planning, de wederopbouw van Berlijn en de val van de muur in 1989 hebben allen op eigen wijze lege plekken achtergelaten in de stad.

Lege ruimtes als deze in de stad hebben een ambivalent karakter. Enerzijds representeren zij de stedelijke leegtes van verlies en verdwijning. Anderzijds zijn het ook ruimtes van mogelijkheden en vrijheid, de zogenaamde 'terrains vagues'. Lege ruimtes bieden namelijk de mogelijkheid om te ontsnappen aan de gecontroleerde ruimtes van de institutionele stadsplanning en kunnen een belangrijke rol spelen in de continue heruitvinding van de identiteit van de stad. Illustratief zijn de lege gebieden en gebouwen die vanaf de jaren zeventig en tachtig tijdelijke woonruimtes zijn geworden voor krakers- en punkgemeenschappen (zoals Schwarzer Kanal in Köpenickerstr., ACUD in Veteranenstr., informele caravanwoningen). Zij experimenteerden met nieuwe, collectieve woonvormen en alternatieve esthetiek, die nu karakteristiek zijn voor veel borderscapes in Berlijn. Dit beeld van het lege Berlijn wordt permanent bedreigd. Enerzijds omdat krakersgemeenschappen vaak worden ontruimd en anderzijds omdat sommige plekken verweven raken met de bestaande orde ofwel ondergedompeld worden in processen van gentrificatie. Een voorbeeld van dit laatste is het gebied rond de Bernauerstrasse dat nu gedeeltelijk is hergebruikt als het herdenkingsteken 'Gedenkstätte Berlin Mauer'. Ook is het gedeeltelijk in gebruik genomen door bouwplaatsen waar luxe huizen geconstru-

eerd zullen worden op de bouwgrond die bij de val van de muur vrijkwam. Een ander interessante borderscape in dit verband is het 'Mauerpark': een publiek park op de grens van de wijk Prenzlauer Berg en Gesundbrunnen waar de muur en de grenszone zich destijds bevonden. Over dit park woedt op dit moment een felle discussie omdat de eigenaar van de grond, Deutsche Bahn, er luxe woningbouwcomplexen wil bouwen.

De identiteit van Berlijn wordt bepaald door 'aanwezige afwezigheden'

Bij tenminste een deel van de burgers van Berlijn is er twijfel over het uitwissen van oude en lege ruimten. Zij lijken juist die dynamische identiteit van de leegtes in Berlijn te willen behouden. Die twijfel over de zin en onzin van de herinvulling van de leegte was met het woord 'Zweifel' letterlijk in hoofdletters af te lezen van het 'Palast der Republik'. In 2008 werd dit gebouw echter afgebroken om plaats te maken voor een reconstructie van het 'Berliner Schloss', dat voorheen op deze locatie stond. Een ander voorbeeld van een initiatief tegen de trend om de stedelijke leegte economisch uit te baten is 'MediaSpree Versenken': een spontane vereniging bestaande uit burgers die tegen het grote bouwproject 'MediaSpree' zijn.

TransCity

De tweede groep borderscapes die we hier onderscheiden kenmerkt zich door transformaties en transitie. Wat we hier samenvatten als TransCity houdt nauw verband met Berlijns wijze om de hierboven besproken leegtes op te vullen. Bijna geen enkele Europese stad wordt zo radicaal gekenmerkt door transformatie. Afgesloten en braakliggende terreinen zoals treinstations, bunkers en kolenopslag

zijn getransformeerd in recreatieve plaatsen, supermarkten zijn veranderd in kunstgalerieën en fabrieken in appartementencomplexen en culturele centra. Wandelend door Berlijn met de blik van de 'Grensganger' springen bijvoorbeeld de levendige kunstwereld en technoscene in het oog, die zich na de val van de muur ontwikkelden. Deze ontwikkeling begon in Tregor, de eerste technodiscotheek in Berlijn die onder gebracht was in een getransformeerd warehouse in het centrum van voormalig Oost-Berlijn, naast het beroemde Potsdammer Platz. Na een financieel debacle transformeerde de club in 2007 zich wederom in een andere gedaante, ditmaal in de voormalige elektriciteitscentrale aan de Köpenickerstrasse.

Een andere noemenswaardige plaats is 'Badeschiff', een oude rivierboot die met water is gevuld en verankerd ligt in de Spree. Het doet nu dienst als een hip stadswembad. Het project is onderdeel van de transitie van een oud-industrieel gebied vlakbij de oude haven aan de Spree naar een modieus recreatief gebied. Naast het schip bestaat deze borderscape aan de oevers van de Spree nu uit talrijke cafés, restaurants en clubs. Het zijn dezelfde oevers die ooit behoorden tot het voormalige niemandsland die de stad verdeelde voor de val van de muur.

Een laatste voorbeeld van transitie is luchthaven Tempelhof. De luchthaven hield op dienst te doen in oktober 2008 en sindsdien zijn de gebouwen voor allerhande tijdelijke en permanente doeleinden gebruikt, bijvoorbeeld als filmset, expositieruimte en handelsbeurs. In 2010 werd Tempelhof feestelijk heropend als Berlijns grootste openbare park genaamd Tempelhofer Feld.

MultipliCity

Bezien door de lens van de 'Grensganger' openbaart de stad zich tenslotte ook als een sociale omgeving die wordt gekenmerkt door een grote verscheidenheid aan mensen en de manier waarop zij hun leefomgeving gebruiken, karakteriseren en definiëren. Veel plekken in Berlijn zijn dus ook borderscapes in de zin van hun multipliciteit. Tal van plekken in de stad zijn te beschouwen als een collage van paradoxen, dubbelzinnigheden, veelzijdigheden en instabiliteiten. Gemeenschappelijk aan deze collage-plekken is dat ze de potentie hebben om homogene entiteiten te transformeren in voortdurend veranderende creatieve borderscapes.

Geen enkele Europese stad wordt zo radicaal gekenmerkt door transformatie

Een interessant voorbeeld hiervan is het gebied Oranienburgerstrasse, Auguststrasse en Rosenthaler Strasse in het centrum van Berlijn. De gelijktijdige meerzijdigheid laat zich zien in de esthetische parallelliteit van het alternatieve culturele netwerk van kraakwoningen en elegante, exclusieve commerciële kunstgalerieën. Voorbeelden van dergelijke stedelijke multipliciteit kunnen ook worden gevonden in de wijken Kreuzberg en Neukölln, waar een variëteit aan marktkramen en winkels van (voornamelijk Turkse) immigranten een fascinerend multi-etnisch landschap creëert. En ook de Friederichstrasse kan wellicht in dit kader worden genoemd. Deze beroemde straat is zichtbaar getuige geweest van



Voorbeeld van een TransCity: de Spree-oevers. Het voormalig niemandsland is getransformeerd tot een modieus en recreatief gebied.



Voorbeeld van een MultipliCity: de Friedrichstrasse. De stad als sociale omgeving is hier duidelijk herkenbaar.

de vele ideologische omwentelingen in de laatste eeuw, inclusief vele bombardementen. De straat veranderde geleidelijk van een suburbane straat in een zaken- en entertainmentcentrum en was het decor van de patstelling in de Koude Oorlog. Na 1989 is de straat verworven tot één van de meest exclusieve winkelgebieden van Berlijn.

Het dwalen door de borderscapes van Berlijn, hier samengevat als drie soorten borderscapes, heeft ons duidelijk gemaakt dat we nieuwe perspectieven nodig hebben om de complexiteit en de constellatie van de vele kruisingen, breuken, versplinterde geschiedenissen en gelaagdheid van een grote moderne stad als Berlijn mee te kunnen duiden. Te vaak en teveel is de stad als een geheel gezien, of onderworpen geweest aan een monolithische ideologie of eenzijdig perspectief. Ook de veelgehoorde verhalen en interpretaties zoals oost versus west of kapitalistisch versus socialistisch of 'Mauer im Kopf' zijn te ongenueanceerd en doen de veelzijdigheid van de latente geografie van Berlijn geen recht. In de woorden van de architect Philipp Oswald "anders dan andere steden valt Berlijn niet op vanwege haar klassieke schoonheid, het is geen compositie die het resultaat is van een plan en het is ook niet het product van organische groei; onregelmatigheden en tegenstrijdigheden, diversiteit en leegte karakteriseren de stad".

Deze bijdrage heeft een eerste aanzet willen zetten om Berlijn te begrijpen in termen van borderscapes en daarmee de aandacht te richten op de complexe multi-positionering van Berlijns geografische karakteristieken en ontwerpen. Naar onze overtuiging kan het

perspectief van de 'Grensganger' een belangrijke meerwaarde hebben in het tot uitdrukking brengen van de vele grenzen en grenswaarden in de stad.

Chiara Brambilla (chiara.brambilla@unibg.it) is onderzoeker in **Antropologie en Culturele Geografie** aan het **Centre for Research on Complexity (CeRCo)** aan de **Universiteit van Bergamo**. **Henk van Houtum** (h.vanhoutum@fm.ru.nl) is politiek geograaf en verbonden aan het **Nijmegen Centre for Border Research** van de **Radboud Universiteit Nijmegen** en onderzoeksprofessor **Geopolitiek van Grenzen** aan de **Universiteit van Bergamo**. Dit artikel is een vertaling van het originele artikel 'The art of being a 'Grenzgänger' in the borderscapes of Berlin' dat Brambilla en Van Houtum schreven voor **AGORA** (zie agora-magazine.nl).

Literatuurselectie

Greverus, I.M. (2005) *Ästhetische Orte und Zeichen: Wege zu einer ästhetische Anthropologie*. Münster: LIT Verlag.

Kumar Rajaram, P. & C. Grundy-Warr (eds.) (2007) *Borderscapes: Hidden Geographies and Politics at Territory's Edge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Oswald, P. (2000) *Berlin_Stadt ohne Form. Strategien einer anderen Architektur*. München - London - New York: Prestel Verlag.

www.mauerpark-fertigstellen.de

www.ms-versenken.org

www.tempelhofer-park.de

Ceuta en Melilla: Euro-Afrikaanse borderscapes

AUTEURS Xavier Ferrer-Gallardo & Ana Planet-Contreras

FOTOGRAFIE David Kane

ILLUSTRATIE Aimada Solé

Hekken van zes meter hoog markeren de overgang naar de steden Ceuta en Melilla: de iconen van het 'Fort Europa'. Een verhaal over migratiepogingen, grenswachters, wederzijdse interactie, grensoverschrijdende handel en de toekomst.

Al decennialang is het Spaans-Marokkaanse conflict over de soevereiniteit van de twee Spaanse enclaves op het Afrikaanse continent, Ceuta en Melilla, een geopolitieke hotspot. Dat is nog versterkt sinds de Spaanse ondertekening van het Schengen Akkoord in 1991. Dat verdrag leidde tot een ware fortificatie van de grenzen van beide gebieden. Het huidige grenslandschap rondom beide steden staat symbool voor de hardheid waarmee de Europese Unie de ongereguleerde migratiestromen over haar externe grenzen heen probeert te beperken.

Maar ondanks die territoriale onenigheid tussen Spanje en Marokko en ook ondanks de ruimtelijke beperkingen die voortvloeien uit de beveiliging van hun grenzen, bestaat er een vergaande sociaaleconomische interactie tussen de Spaanse steden en hun directe



De ligging van de Spaanse enclaves Ceuta en Melilla in Marokko.

Marokkaanse lokale omgeving. In weerwil van alle macro-geopolitiek laat het leven in de Euro-Afrikaanse borderscapes van Ceuta en Melilla van alledag een fascinerende ruimtelijke verbinding van continuïteit en discontinuïteit over de grens heen zien. In deze bijdrage zoomen we in op deze twee unieke EU-borderscapes op Afrikaanse bodem met haar interessante grensoverschrijdende patronen van (im)mobiliteit van mensen en handel.

Sociaal-culturele borderscapes

Sinds de Castiliaans-Portugese verovering van de steden in de vijftiende eeuw, hebben Ceuta en Melilla deel uitgemaakt van de symbolische lijn tussen de christelijke en islamitische invloedssferen. De stadsgrenzen waren lange tijd een letterlijke begrenzing van menige taalkundige, religieuze en nationale verbeelding. Het gevolg is dat het denken in elkaar uitsluitende identiteiten diep is ingebed in deze twee Euro-Afrikaanse borderscapes.

Ceuta en Melilla zijn de twee sterkst bewaakte grensposten van de EU

Alhoewel vele Marokkanen uit naburige gebieden Ceuta en Melilla geregeld bezochten voor commerciële doeleinden, gaf de Spaanse overheid hen pas in 1868 toestemming om ook daadwerkelijk in de steden te wonen. Vanaf dat moment zorgde de aanwezigheid van een kleine groep Marokkanen die voor het Spaanse leger werkten voor het ontstaan van moslimgemeenschappen in de steden. Het was niet voor het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw dat de moslimbevolking de Spaanse nationaliteit kon verwerven. De daaropvolgende groei van de moslimbevolking in de steden functioneerde als een katalysator voor de toename van culturele interactie dynamiek. Familiebanden tussen de lokale en de Marok-



De grens tussen Marokko en Ceuta. Het negatieve beeld overschadwt de levendige en groeiende interactie tussen beide kanten van de grens.

kaanse bevolking aan de andere kant van de grens zijn snel in aantal toegenomen gedurende de laatste drie decennia. En daarmee ontstond er tegelijkertijd ook meer grensoverschrijdende religieuze, taalkundige en relationele continuïteit. Dit alles leidde tot een sterke afbrokkeling van de rigide symbolische afscheiding die de grenzen van de steden traditioneel representeerde.

Parallel hieraan heeft de groei van de moslimgemeenschappen ook de collectieve beeldvorming van een belangrijk deel van de christelijke gemeenschappen veranderd, inclusief de verspreiding van het 'gevoel van bedreiging'. Voor velen stamt het bedreigende gevoel af van een dubbele angst ten opzichte van de ander. Enerzijds is er de Islamisering van de lokale gemeenschap en anderzijds is er de overdracht van de stedelijke soevereiniteit aan Marokko. Dit heeft echter niet tot belangrijke conflicten geleid tussen de twee gemeenschappen. Scholen, werkplaatsen en openbare ruimtes worden gedeeld. Daarbij moet wel worden gezegd dat de interactie tussen de gemeenschappen schaarser is in de buitenwijken, daar wonen vooral moslims en is er een groeiende instroom is van migranten uit Marokko.

Grenzen en immigratie

Sinds Spanje het Verdrag van Schengen ondertekende in 1991, hebben Ceuta en Melilla een sleutelrol gespeeld in de Afrikaanse migratiestromen richting de Europese Unie. In 1995 werden de grenzen van beide steden gefortificeerd om de toenemende stroom

van ongereguleerde immigranten te stoppen. Een dubbel metalen hek werd geplaatst. Het nieuwe hek transformeerde de borderscapes in visuele, functionele en zelfs ethische termen. Na meerdere aanpassingen bereikt het hekwerk inmiddels een hoogte van zes meter. De gefortificeerde Euro-Afrikaanse borderscapes van Ceuta en Melilla zijn paradigmatische voorbeelden geworden van hoe de Europese Unie zijn buitenste grenzen probeert af te sluiten voor ongereguleerde migratie. Hierdoor zijn beide steden tegenwoordig wereldwijd bekend als iconen van het zogenaamde 'Fort Europa'. De inmiddels beruchte humanitaire grenscrisis van 2005, waarbij elf migranten werden gedood bij een poging om ongezien de grens over te steken, heeft deze iconische dimensie van de borderscapes van Ceuta en Melilla duidelijk versterkt. De aanleiding van deze crisis is dat in het jaar ervoor er een terugval van 37% was in het aantal aankomende immigranten aan de kust van het Iberisch Schiereiland. Dit was vooral het resultaat van het in gebruik nemen van een geïntegreerd systeem van extern toezicht (SIVE) in de Straat van Gibraltar, en ook van een verbeterde samenwerking tussen Spanje en Marokko in grens- en migratiezaken. Als gevolg daarvan werd na het blokkeren van de oostelijke Middellandse Zeeroute de migratiedruk op de grenzen van Ceuta en Melilla sterk vergroot. En dat zagen we gebeuren in september en oktober van 2005. Het aantal illegale migranten nam in die periode in beide steden sterk toe. Grenswachters, zowel in Spanje als Marokko, onderdrukten de migratiepogingen met harde hand. Enkele honderden migranten

slaagden er nog in voorbij de hekken, in de steden, te geraken; maar de overgrote meerderheid slaagde daar niet in. Elf migranten werden gedood en velen raakten gewond. De migratiecrisis bereikte daarmee dramatische proporties. En Ceuta en Melilla kwamen definitief op de kaart te staan van de mondiale pers als het gaat om de niet-gedocumenteerde migratie naar de EU.

De gebeurtenissen in 2005 hebben geleid tot een belangrijke transformatie van het beveiligingssysteem van de grenzen. De onmiddellijke reactie van de grensautoriteiten was de versterking van de hekken en de grenspatrouilles aan beide zijden van de grens. Spaanse en Marokkaanse legereenheden werden naar de grens gestuurd en bleven daar gedurende een korte periode. Vanaf toen gelden Ceuta en Melilla als de twee sterkst bewaakte grensposten van de Europese Unie. Wat daarbij zeker ook verbaasde was dat Marokko akkoord ging om mee te werken aan dit scherpe toezicht op de twee grenzen, terwijl ze die grenzen tegelijkertijd ook als onwettig en koloniaal beschouwen.

Massale ongereguleerde handel gaat samen met intense grensbeveiliging

Selectieve mobiliteit

Maar ondanks deze onmiddellijke versterking van de grenzen bleven illegale immigranten de grenzen passeren. En ook worden, de openlijke beschuldigingen door organisaties zoals de Associatie van Mensenrechten van Andalusië ten spijt, de rechten van immigranten nog steeds regelmatig geschonden. Vooral na het uitbreken van de Arabische Lente was er een piek in het aantal illegale immigranten in beide steden. In 2011 bijvoorbeeld, noteerde het Spaanse Ministerie van Binnenlandse Zaken 3345 illegale binnenkomsten in Ceuta en Melilla. De mensen die binnenkwamen waren voornamelijk afkomstig uit Sub-Sahara Afrika. Ze belandden in de steden door te zwemmen, aan boord van kleine boten mee te varen of zich te verstoppen in wagens. Het maakt duidelijk dat de borderscapes van Ceuta en Melilla door ongereguleerde immigranten nog steeds gezien worden als belangrijke toegangsgebieden op hun route naar de Europese Unie.

De harde, maar ineffectieve, pogingen om de grensoverschrijdende stroom van deze 'ongewenste' niet-EU-burgers een volledig halt toe te roepen staan in schril contrast met de elasticiteit van EU-wetgeving met betrekking tot het faciliteren van het vrije verkeer van 'gewenste' niet-EU-burgers. Bovendien strookt het niet met de lokale economische behoeften. De economische duurzaamheid van Ceuta en Melilla is namelijk sterk afhankelijk van interacties met het achterland. Om die reden stelt Spanje de bewoners van de aangrenzende Marokkaanse provincies Tetouan en Nador vrij van visa-verplichtingen. Deze uitzondering werd opgenomen in het Protocol van de toetreding van Spanje tot het Verdrag van Schengen in 1991, onder de voorwaarde van de mogelijkheid tot strikte controles van documenten voor degenen die verder willen reizen naar de rest van het Spaanse grondgebied.

Deze unieke implementatie van het Verdrag van Schengen in beide enclaves maakt het mogelijk dat vele vacatures in de steden worden ingevuld door Marokkaanse burgers uit de aangrenzende gebieden. Een dergelijke grensoverschrijdende arbeidsmarkt illustreert de territoriale continuïteit over de grenzen heen in het gebied. Afgezien van hen die in de zogeheten ongereguleerde handel actief zijn, werken Marokkaanse burgers in Ceuta vooral als huishoudhulp (vrouwen) en in de bouwsector (mannen). Steeds meer Marokkaanse mannen en vrouwen vinden werk in hotels en restaurants. Interessant genoeg vindt het fenomeen van grensoverschrijdende arbeid in deze steden zelfs plaats in een tijd waarin de hoogste werkloosheidsgraad genoteerd wordt in Spanje en één van de hoogste in de Europese Unie. In het eerste kwart van 2012 bereikte het werkloosheidspercentage een hoogte van 43,06% in Ceuta en 38,09% in Melilla.

Ongereguleerde handel

Naast de grensoverschrijdende arbeid, die dus zelfs bestaat in een tijd van hoge werkloosheid, heeft de uitzondering van visumplicht voor Marokkanen uit Tetouan en Nador ook een opbloei van de ongereguleerde grensoverschrijdende handel mogelijk gemaakt. Volgens de econoom Íñigo Moré moet de jaarlijkse omvang van het ongereguleerde handelscircuit inmiddels worden geschat op ongeveer 1 miljard euro. Deze hoeveelheid is gelijk aan de helft van de aan de grenzen gerapporteerde handel tussen Spanje en Marokko. Zowel de Spaanse als de Marokkaanse autoriteiten gedogen deze ongereguleerde doorvoer van goederen. Het officiële Marokkaanse discours typeert dergelijke handel als oneerlijke concurrentie en als een obstakel voor de economische ontwikkeling van het noorden van het land, terwijl Spanje het houdt op het eufemisme 'atypische handel'.

De vraag is natuurlijk waarom Marokkaanse autoriteiten de handel toelaten; ondanks haar illegale aard en ondanks dat het als schadelijk voor de economische belangen van het land wordt gezien. Voor het antwoord is het nodig te beseffen dat de informele grensoverschrijdende handel slechts als een kleinere vorm van kwaad wordt gezien. Sinds jaar en dag heeft dergelijke handel namelijk voor verzachting gezorgd van alledaagse economische moeilijkheden in het verarmde noorden van Marokko, waar sprake is van hoge werkloosheid en troosteloze economische vooruitzichten. De ongeregelde grensoverschrijdende commerciële activiteit tussen Ceuta en Melilla enerzijds en Marokko anderzijds ontwikkelt zich derhalve in een context van tegenstellingen tussen officieel discours en lokaal pragmatisme. Paradoxaal genoeg vallen massale grensoverschrijdende stromen van ongereguleerde handel dus in de praktijk samen met een grensregime van intense beveiliging.

Hoewel het belang van ongereguleerde handel opvallend blijft, neemt zij intussen wel gestaag af, onder andere door de invloed van de progressieve liberalisering van invoerrechten in Marokko. Hierbij hebben de vrijhandelsakkoorden tussen de Europese Unie en Marokko een bepalende rol gespeeld. Het afbouwen van deze tariefmuren rond Marokko loopt parallel met het politieke verlangen van Mohamed VI om de economie van het noorden van het land te herstructureren en revitaliseren.

Conclusie

De metalen hekken van Ceuta en Melilla zijn wereldwijd bekende iconen geworden van de unieke Euro-Afrikaanse borderscapes. Deze iconen zijn echter onnauwkeurig. Het zijn bevooroordeelde, gedeeltelijke representaties van de complexe territoriale dynamiek die zich er ontwikkelt. De beveiliging van de grens gericht op het stoppen van illegale immigratiestromen naar de EU heeft ongetwijfeld geleid tot een beeld van ruimtelijke en symbolische segmentatie in de grensstreek. Dit beeld overschaduwde echter een andere realiteit die tegelijkertijd ook gaande is: een realiteit gekenmerkt door een levendige en groeiende interactie tussen beide kanten van de grens. In die zin is territoriale dynamiek in de grensstreek tussen de Europese Unie en Afrika het podium geworden van een soort van acrobatische exercitie. Hier ontvouwt zich een toneel van balanceren tussen het verlangen en de behoefte aan poreusheid enerzijds en ondoorlaatbaarheid anderzijds. Het versterken van het beleid van grensbeveiliging en de hardnekkigheid van het Spaans-Marokkaanse territoriale conflict gaan samen met het consolideren van socio-economische assemblages over de grenzen van Ceuta en Melilla heen.

Ceuta en Melilla staan vandaag de dag aan de voet van een cruciaal proces van verandering. Diepe economische en territoriale veranderingen ontwikkelen zich in het achterland die de traditionele economische structuur van beide steden aan de grens verzwakken. De grensregio's kampen met een fundamentele uitdaging: hoe kan het potentieel van beide steden worden aangepast aan deze nieuwe territoriale dynamiek van Noord-Marokko en vice-versa? Zullen beide steden binnenkort toetreden tot de douane-unie van de EU? Hoe snel en hoe intensief zal Marokko de geopolitieke en geo-economische sfeer van de EU accommoderen (onder de paraplu van het hernieuwde "European Neighbourhood"-beleid en de "Advanced EU Status" van het land)? De antwoorden op deze vragen zullen medebepalend zijn in het kunnen interpreteren van de toekomst van deze unieke Euro-Afrikaanse borderscapes.

Xavier Ferrer-Gallardo is verbonden aan de Universitat Autònoma de Barcelona en de Radboud Universiteit Nijmegen. Ana Planet-Contreras is verbonden aan de Universidad Autónoma de Madrid en Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos. Dit artikel is een vertaling van het originele artikel 'Ceuta and Melilla: Euroafrican borderscapes' dat Ferrer-Gallardo en Planet-Contreras schreven voor AGORA (zie agora-magazine.nl).

Literatuursuggesties

- Lara, R. (2012) Derechos Humanos en la Frontera Sur 2012. APDHA.
- Blanchard, E. & A.S. Wender (ed.) (2007) Guerre aux migrants : Le livre noir de Ceuta et Melilla. Editions Syllepse.
- Cajal, M. (2003) Ceuta, Melilla, Olivenza y Gibraltar. ¿Dónde acaba España?, Siglo Veintiuno de España Editores, Madrid.
- Driessen, H. (1992) On the Spanish-Moroccan frontier: a study in ritual, power, and ethnicity. New York/Oxford: Berg
- Europa.eu (2005) Visit to Ceuta and Melilla – Mission Report Technical mission to Morocco on illegal migration, 7th October – 11th October 2005.
- Ferrer-Gallardo, X. (2008) The Spanish-Moroccan Border Complex: Processes of geopolitical, functional and symbolic rebordering. *Political Geography*, 27, pp.301-321.
- Ferrer-Gallardo, X. (2007), Border Acrobatics between the European Union and Africa. The Management of Sealed-off permeability on the Borders of Ceuta and Melilla. In: Brunet-Jailly, E. (ed.), *Borderlands: Comparing Border Security in North America and Europe*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- Ferrer-Gallardo, X. (2011) Territorial (Dis)continuity Dynamics between Ceuta and Morocco: Conflictual Fortification vis-à-vis Cooperative Interaction at the EU Border in Africa. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 102, nr. 1, pp.24-38.
- Ferrer-Gallardo, X. & H. van Houtum (2012) El Mediterráneo. Morífera frontera. *Le Monde Diplomatique* (edición española). N° 201. Julio 2012.
- Instituto Nacional de Estadística (2012) <http://www.ine.es/daco/daco42/daco4211/epapro0112.pdf>
- Lazrak, R. (1974) Le contentieux territorial entre le Maroc et l'Espagne, Dar el Kitab, Casablanca.
- Ministerio del Interior (2011) Balance 2011 de la lucha contra la inmigración ilegal.
- Moré, I. (2007) La vida en la frontera. Madrid: Marcial Pons.
- Planet, A. (1998) Melilla y Ceuta, espacios-frontera hispano-marroquíes, Universidad Nacional de Educación a Distancia-Ciudad Autónoma de Melilla-Ciudad Autónoma de Ceuta, Melilla.
- Planet, A. (2002) 'La frontière comme ressource: le cas de Ceuta et Melilla'. In Cesari, J.: *La Méditerranée des réseaux. Marchands, entrepreneurs et migrants entre l'Europe et le Maghreb*. Paris: Maisonneuve et Larose.
- Van Houtum, H. & X. Ferrer-Gallardo (2010) Las vallas fronterizas de la UE. *El País*, 12/10/2010.
- Véase Ballesteros, A. (2004) Estudio diplomático sobre Ceuta y Melilla. Ceuta. Instituto de Estudios Ceutíes.

Grensonderhandelingen in de vrije tijd

AUTEURS Karin Peters & Lauren Wagner

FOTOGRAFIE Karin Peters

Vrijtijdsbesteding in de publieke ruimte is niet voor iedereen even 'publiek'. Vrouwen ondervinden vaak meer beperkingen dan mannen wanneer zij zich in publieke ruimtes begeven, en dit geldt zeker ook voor moslima's in Europa. De vraag is hoe zij met deze beperkingen omgaan en of zij grenzen overschrijden om zo bepaalde activiteiten te kunnen ondernemen.

Hoewel publieke ruimtes fysiek voor iedereen openstaan – openbare parken en straten in de stad zijn immers toegankelijk voor iedereen – zijn er vele redenen waarom mensen worden uitgesloten of waardoor zij zich uitgesloten voelen. Ook openbare ruimtes die gebruikt worden voor vrijetijdsactiviteiten zijn onderhevig aan processen van in- en uitsluiting, van harmonie en conflict, van negatieve en positieve betrokkenheid zoals ook aangegeven door Aitchinson in 2001 en Bridge en Watson in 2002.

Risicovolle en acceptabele plekken

Volgens Scraton en Watson spreekt het bijna vanzelf dat openbare ruimtes seksegebonden, geseksualiseerd en geracialiseerde plekken zijn. De relatie tussen gender en de openbare ruimte is door Green en Singleton in 2006 beschreven in termen van het onderhandelen van risico's waarbij er vanuit wordt gegaan dat dominante groeperingen (vaak gender, etniciteit en klasse gerelateerd) minder risico's ondervinden dan andere groeperingen. In het algemeen wordt verondersteld dat vrouwen, en zeker ook moslima's, meer beperkingen ondervinden ten aanzien van hun keuzes in de vrije tijd en het bezoeken van publieke ruimtes. Als gevolg van deze risico's wordt hun keuzevrijheid begrensd. Deze begrenzing heeft een ruimtelijke en sociale component. De ruimtelijke component is bijvoorbeeld beschreven in de studie van Deem uit 1986 naar de vrije tijd van vrouwen in Milton Keynes. In deze studie wordt

aangevoeld dat er ruimtelijke ongelijkheid is tussen vrouwen en mannen als gevolg van de angst voor geweld en de macht van mannen ten aanzien van de vrijetijdsactiviteiten van vrouwen en de plekken waar vrouwen al dan niet naar toe kunnen gaan. Sociaal gezien wordt keuzevrijheid beperkt door praktische verantwoordelijkheden (huishouden en familie). Voor moslima's geldt bovendien dat zij beperkt kunnen zijn in hun mobiliteit omdat zij, zoals eerder aangegeven door Yücesoy in 2006, verantwoordelijk zijn voor het onderhouden van traditionele sociale codes. Denk daarbij aan 'eer' en 'vrouwendeugd'.

Echter, we moeten vrouwen niet alleen als potentiële slachtoffers in de openbare ruimte zien, maar ook als actoren die onderhandelen over geschikte ruimtes. Vrouwen overschrijden grenzen en kijken onder welke voorwaarden bepaalde ruimtes wel toegankelijk voor hen zijn. In deze bijdrage laten we zien hoe vrouwen onderhandelen over hun vrijetijdsbesteding. Centraal staat hoe vrouwen omgaan met diverse beperkingen, hoe zij omgaan met het stellen van prioriteiten, beperkingen, uitdagingen en risico's als ze hun vrije tijd buitenshuis willen invullen. We geven inzicht in hoe moslima's van Marokkaanse afkomst, woonachtig in Europa, diverse ruimtes in hun vrije tijd gebruiken en hoe keuzes worden gemaakt.

Dit artikel is gebaseerd op onderzoek onder Europese vrouwen van Marokkaanse afkomst. Veel van deze vrouwen zijn in Europa geboren en getogen of kwamen op jonge leeftijd naar Europa. Het onderzoek is uitgevoerd door middel van interviews en etnografisch veldwerk. In de volgende paragraaf beschrijven we enkele resultaten.

Grenzen verleggen

De Europese vrouwen van Marokkaanse afkomst maken gebruik van verschillende publieke ruimtes om hun vrije tijd door te brengen, maar zij geven ook aan dat er ruimtelijke en sociale grenzen zijn waardoor zij niet alle ruimtes bezoeken. Tegelijkertijd onderhandelen ze over bepaalde grenzen waarbij de vrouwen proberen een

evenwicht te vinden tussen het eigen gevoel van fatsoen in de vrije tijd en het voldoen aan de verwachtingen van enerzijds een niet-moslim religieus-culturele meerderheid en van hun familie anderzijds. Dit vertaalt zich soms in het verleggen van grenzen door bepaalde ruimtes juist te bezoeken. Zo claimen de Nederlands-Marokkaanse vrouwen bijvoorbeeld hun recht om aanwezig te zijn op vrijetijdsplekken die worden gezien als typisch 'Nederlands' of waarvan zij de indruk hebben dat zij daar niet gewenst zijn. Sommige vrouwen geven aan dat zij bewust toch voor deze plekken kiezen en maken hiermee ruimtelijk en sociale grenzen onderwerp van onderhandeling:

"Ja, ik laat me eigenlijk door niemand en door niets weghouden van iets, laat ik het zo zeggen. Als ik ergens moet zijn, met alle gevolgen van dien, dan doe ik dat. Ik vind het bijvoorbeeld altijd heel fijn om goede schoenen te kopen en dan moet je soms bij dure winkels zijn; daar wordt je ook weggekeken van 'alsof je dat niet kan betalen'. Maar toch blijf ik daar komen en ik blijf netjes vragen of ze me willen helpen. Ja, en ik wil gewoon goede schoenen en dat zij daar dan zitten [...] ja zij hebben daar ook mee te leren leven. Ik vind dat zij ook gewoon moeten leren en dat zij ook weer anders naar mij kijken. Ik ben moslim en daar sta ik voor, en ik ben wie ik ben. Ik krijg bijvoorbeeld soms wel eens het advies om niet naar een bepaalde plek toe te gaan in Utrecht, maar dan wil ik juist naar die plek toe gaan! Zelfs als ik bijvoorbeeld zou horen van 'er werkt in dat clubhuis een racist' of wat dan ook, dan wil ik er juist naar toe en dan wil ik juist weten wie is de racist. Omdat ik zoiets heb van, ja ik hoef mezelf niet te bepreken omdat er één iemand de boel loopt te verzieken. Ik wil me gewoon niet laten beperken; door niets eigenlijk. Ik ben bijvoorbeeld een keer met een groep vrouwen naar een museum in Amsterdam geweest en toen kwam er ook een groep Nederlandse vrouwen en die fluisterden naar elkaar: "Mogen zij ook hier komen?", en ik zei terug in het Nederlands: "Hoezo? Mogen jullie ook hier komen van jullie mannen?"

Sociale grenzen zijn van grote invloed op het gedrag van vrouwen

Hoewel sommige plekken dus geclaimd worden door de dominante groep, kiezen deze Nederlands-Marokkaanse vrouwen er bewust voor deze plekken te bezoeken. Hiermee zorgen zij ervoor dat de grenzen niet worden gereconstrueerd.

Soms blijken deze sociale grenzen echter van grote invloed op het gedrag van de vrouwen. De grenzen blijken lastig te overschrijden en de vrouwen kiezen er dan voor om met de dominante verwachtingen rekening te houden door bepaald gedrag juist wel of niet te vertonen:

"Ik probeer me ook altijd goed te gedragen in de openbare ruimte; bijvoorbeeld niet een propje op de grond gooien, of op straat iets onfatsoenlijks doen. Ik let er wel op dat ik gewoon netjes ben en me



Er zijn ruimtelijke en sociale grenzen, waardoor vrouwen niet alle ruimtes bezoeken.

gedraag. Ik vind het ook belangrijk dat ik de dingen doe zoals ze horen. Ik denk altijd dat ik als moslimvrouw of Marokkaanse iets fout doe, dan telt ook gelijk dat moslim en Marokkaan zijn mee. En als ik gewoon een Nederlandse vrouw ben dan heb ik het idee dat dat helemaal niet telt. Ik heb toch een extra verantwoordelijkheid om te laten zien dat ik het wel kan allemaal."

In deze situaties worden de grenzen bevestigd. In weer andere situaties kiezen moslima's ervoor om niet deel te nemen aan activiteiten op typisch Nederlandse plekken, omdat zij van mening zijn dat zij aangestaard worden of omdat er zelfs sprake is van discriminatie. In deze gevallen is er sprake van een harde ruimtelijke grens:

"Ik ben nooit meer uitgeweest in Utrecht naar een discotheek, omdat mijn Marokkaanse vrienden toen niet naar binnen mochten. Ik voel de discriminatie net zo hard als hen, en dat doet erg zeer."

De grens wordt in deze situaties bevestigd door het gedrag van de dominante groep.

Hoewel de vrouwen in verschillende situaties grenzen onderwerp van onderhandeling maken, geven ze ook aan dat het bezoeken van plekken waarin zij niet een minderheid vormen en waarin weinig beperkingen ondervinden, hen soms meer vrijheid geeft dan het bezoeken van plekken waar dit niet het geval is. Op openbare plekken wordt bepaald gedrag verwacht en tegelijkertijd is er de verwachting dat moslima's dit gedrag niet vertonen. De Nederlands-Marokkaanse vrouwen geven aan dat zij vaak moeten strijden tegen de oplegging van religieus-culturele verwachtingen van enerzijds de 'meerderheid' en anderzijds hun eigen familie. Grenzen onderhandelen en verleggen kan uiteindelijk een risico vormen. Vrouwen geven aan dat dit met name speelt als er kinderen in het spel zijn. Sommige vrouwen zijn zich erg bewust van veranderingen in hun eigen gedrag na de komst van kinderen. Ze proberen een voorbeeld te zijn voor hun eigen kinderen en houden hierdoor meer rekening met



Bepaalde ruimtes worden minder bezocht en/of de Nederlands-Marokkaanse vrouwen houden rekening met de wijze waarop zij gekleed gaan.

mogelijke discriminatie en verwachtingen van hun familie en de meerderheid in de openbare ruimte. Dit betekent dat zij hierdoor bepaalde ruimtes niet of minder zullen bezoeken of wanneer zij bepaalde ruimtes wel bezoeken en hierbij rekening houden met de wijze waarop zij gekleed gaan.

Ook in Marokko ervaren Europese vrouwen grenzen die zijn gerelateerd aan percepties over wat acceptabel is. Sommige jonge vrouwen worden beperkt tijdens de vakanties door de aanwezigheid van een mannelijk familielid, zoals een broer of een neef. Zij worden geacht niet alleen op pad te gaan. Veel vrouwen gaan echter tijdens hun vakantie dagelijks het ouderlijk huis uit om verschillende vrijetijdspots te bezoeken, zoals stranden, waterparken en het stadscentrum. Eén vrouw beschrijft de instructies die haar moeder dagelijks geeft als zij en haar zussen naar het strand gaan:

“Ja, als we wakker worden dan gaan we naar het strand in Temera, dat is in de buurt van Rabat, of ik neem de auto. Sinds ik mijn rijbewijs heb, is het makkelijker want dan kan ik de auto nemen, en dan ga ik naar Bouznika of Mohammedia in de buurt van Casablanca. Maar we gaan altijd maar voor één dag en dan komen we terug. Mijn moeder laat ons nooit naar Casablanca alleen gaan, want Casablanca is, eh, een harde stad, chaos, chaos, dat zegt ze [...]. Dus ik ga gewoon naar Rabat, want het daar erg rustig en cool, niemand praat met je.”

Onderhandelen over en verleggen van grenzen kan een risico vormen

Deze waarschuwing, om alleen naar bepaalde stranden te gaan en niet naar Casablanca, is een kwestie van het stellen van grenzen door ouders, maar het is ook een kwestie van het bewaken van grenzen door de vrouwen zelf. Vaak geven zij zelf de voorkeur aan de rustige omgeving van bepaalde badplaatsen boven de chaoti-

sche sfeer van Casablanca waar de kans op ongewenste aandacht groter is. De vrouwen bepalen door deze keuzes hun eigen grenzen in hun vrijetijdsbesteding.

Tot slot

We hebben laten zien dat het onderhandelen van grenzen enerzijds een directe confrontatie met de ervaren barrières inhoudt, en anderzijds een proces waarbij de grenzen minder duidelijk zijn. Over het algemeen gaan vrouwen op zoek naar ruimtes waarin zij zoveel mogelijk zichzelf kunnen zijn. Dit zorgt ervoor dat zij bepaalde ruimtes vermijden door bijvoorbeeld ruimtes op te zoeken waar zij geen zichtbare minderheid vormen. Op andere momenten gaan zij de confrontatie aan en zoeken zij naar mogelijkheden om grenzen te overschrijden, en zo door onderhandeling wel zonder mannelijke familieleden naar het strand te kunnen gaan.

Deze onderhandelingen waren zelden eenvoudig of eenduidig en meestal gericht op het vinden van een balans tussen de verwachtingen van familie, van een in-groep gemeenschap van Europese-Marokkanen, en van een out-groep gemeenschappen van de andere Nederlandse en / of algemene Marokkaanse bevolking. Op individueel niveau zijn deze inspanningen wellicht niet revolutionair, maar gezamenlijk geven ze een idee hoe de grenzen van ruimtes worden onderhandeld en uitgebreid. Vrouwen bewaken de grenzen grotendeels zelf en houden hierbij rekening met hun eigen percepties over acceptabele en prettige ruimtes.

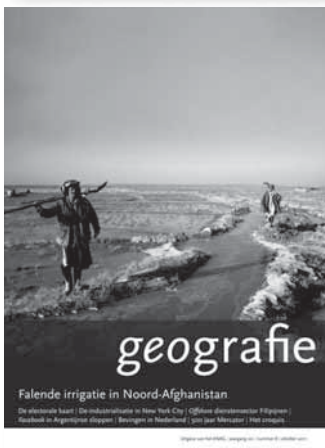
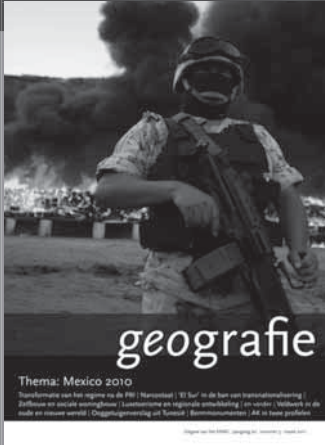
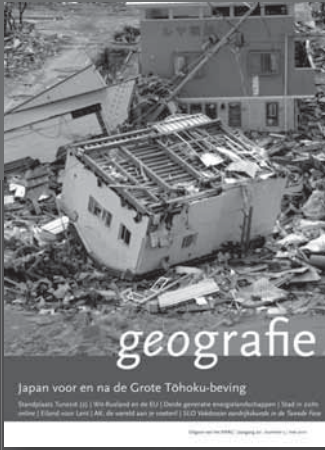
Karin Peters (karin.peters@wur.nl) en Lauren Wagner (lauren.wagner@wur.nl) zijn beiden verbonden aan de leerstoelgroep Culturele Geografie van Wageningen Universiteit.

Literatuurselectie

- Bridge, G. & S. Watson (2002) Lest power be forgotten: Networks, division and difference in the city. *Sociological Review* 50, no. 4, pp.505-524.
- Deem, R. (1986) All work and no play? The sociology of women and leisure. Milton Keynes: Open University Press.
- Green, E. & C. Singleton (2006) Risky bodies at leisure: Young women negotiating space and place. *Sociology* 40, no. 5, pp.853-871.
- Peters, K. (2011) Living together in multi-ethnic neighbourhoods: The meaning of public spaces for issues of social integration. PhD thesis, Wageningen University.
- Scruton, S. & B. Watson (1998) Gendered cities: Women and public leisure space in the 'postmodern city' *Leisure Studies* 17, no. 2, pp.123-137.
- Sijsma, M. (2011) Negotiating the oppression of discrimination encountered in outdoor leisure: A study of Muslim women in the Netherlands. MSc thesis. Wageningen University.
- Wagner, L. (2011) Negotiating diasporic mobilities and becomings: Interactions and practices of Europeans of Moroccan Descent on holiday in Morocco. PhD thesis, University College London.
- Yücesoy, E.U. (2006) Everyday urban public space: Turkish immigrant women's perspective. PhD thesis, Utrecht University.

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen
en studenten geografie



| informatie over actuele ruimtelijke
ontwikkelingen in Nederland en
daarbuiten | reisverhalen | opinies
| achtergrondinformatie | recensies |
columns | geografische agenda
| interviews | nieuwsberichten |
boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts
€ 33,50 per jaar, aio's en oio's betalen € 69,50 (normale prijs € 93,50
per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijks-
kundig Genootschap (KNAG), het belangrijkste netwerk voor geografen
in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 236 12 02 voor een abonnement.
Een welkomstcadeau ligt klaar!

KNAG


Aandachts- wijken: publiek sturen op waarde

AUTEUR, FOTOGRAFIE & ILLUSTRATIE Ariënne Mak

Hoe creëer je waardestijging in een aandachtswijk? Een pleidooi voor blijvende publieke betrokkenheid bij de aandachtswijken, met lessen uit Spangen en het Oude Noorden in Rotterdam.

Twee stadswijken in Rotterdam dicht bij het stadscentrum, goed bereikbaar met OV, veel voorzieningen en gelegen langs de Schie en de Rotte. Bebouwing met potentie: monumentaal stratenpatroon, karakteristiek Justus van Effencomplex en veel negentiende-eeuwse woningen. De kwaliteiten van deze wijken, Spangen en het Oude Noorden, zijn in de afgelopen decennia overschaduwd door leefbaarheidsproblematiek, een negatieve reputatie en verpaupering van de woningvoorraad. Met name in Spangen bereikte de leefbaarheid in de jaren tachtig en negentig een dieptepunt door overlast van malafide praktijken, zoals drugs, criminaliteit en prostitutie. "Je schaamt je eigen om te zeggen dat je in Spangen woont. Dat vind ik heel erg", aldus een bewoonster. Gelukkig is er een kentering zichtbaar en zijn beide wijken het afgelopen decennium in opkomst geraakt. Een interessante vraag is hoe dit kan en waarom de waarde-stijging in het Oude Noorden sneller gaat dan in Spangen.

Investeren in openbare ruimte en woningen

Het creëren van bewijslast is naar buiten toe belangrijk om nieuwe bewoners aan te trekken en de investeringsbereidheid van private partijen te vergroten. Een imagocampagne is pas geloofwaardig als er kan worden gewezen op positieve veranderingen die op gang zijn gebracht. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw zijn in het kader van stedelijke vernieuwing daarom grote – veelal publieke – investeringen gedaan. Deze waren zowel gericht op verbetering van leefbaarheid en veiligheid als op verbetering van de stedenbouwkundige kwaliteit.

In de ogen van bewoners alsmede professionals is het bestrijden van de overlast essentieel geweest als eerste stap om Spangen weer

leefbaar te maken. Alleen op die manier kan er nieuw vertrouwen van bewoners in de wijk ontstaan en durven ze zich weer te identificeren met hun wijk. Bewijslast is zowel voor de bewoners van de wijk belangrijk als naar buiten toe. Alleen dan willen mensen investeren in een wijk.

De gemeente heeft vervolgens geïnvesteerd in de openbare ruimte door de herinrichting van straatprofielen, pleinen en parken langs de kades in beide wijken. Tevens werden pleinen toegevoegd door op enkele plaatsen een bouwblok te slopen. Spangen kent wat betreft de stedenbouwkundige structuur een betere uitgangspositie dan het Oude Noorden. Het stratennetwerk van Spangen biedt duurzame stedenbouwkundige kwaliteit. Het stratenpatroon kent een monumentale opzet met een hiërarchie en continuïteit van straten. Het Oude Noorden heeft plaatselijk een gebrekkige stedenbouwkundige samenhang, met discontinuïteiten in het stratenpatroon. Dit belemmert de verbinding tussen de verschillende deelgebieden en met aanliggende wijken. Dit is een gevolg van een fragmentarische, op de bebouwing gerichte aanpak in de periode van stadsvernieuwing (1975 - 1993). Hiervan is met name sprake in de zogenaamde Vierslagbuurten, waar een nauwere verkavelingstructuur is toegepast dan in andere delen van de wijk. Naast discontinuïteiten in het stratennetwerk is er in deze buurten een tekort aan openbare ruimte. De hogere woning- en bevolkingsdichtheid resulteert in een grotere gebruiksdruk op de openbare ruimte. Door de toevoeging van een plein en een park in dit gebied is hierin verbetering gebracht. De discontinuïteiten in het stratenpatroon blijven een zwak punt, omdat ervoor gekozen is de stedenbouwkundige structuur maar in beperkte mate aan te pakken.

Zowel de gemeente, woningcorporaties als marktpartijen hebben investeringen gedaan in de kwaliteit van de woningvoorraad en voorzieningen. Investeringsprojecten omvatten renovatie van originele bebouwing, sloop-nieuwbouwprojecten en onderhoud van stadsvernieuwingbouw. Ook zijn beheersmaatregelen genomen. Diverse openbare binnenterreinen werden afgesloten en worden nu collectief beheerd. In beide wijken werd ingezet op een betere benutting van de potentie van locaties langs het water. Bijvoorbeeld langs de Schieoever in Spangen, een omvangrijk herstructureringsproject. De nieuwe bouwblokken kennen een ruimere opzet en een variatie aan woningtypes. De bouwhoogte neemt toe richting de Schieoever, waarmee de ligging aan het water wordt benut en het 'front' van de wijk is versterkt.

In het Oude Noorden werd het Zwaanshalsgebied aangepakt: een gebied langs de Rotte met een concentratie van winkels en creatieve bedrijvigheid. Hierbij werd samengewerkt tussen de gemeente, woningcorporaties en ondernemers. Slecht onderhouden panden zijn gerenoveerd, bergingen zijn veranderd in bedrijfsruimtes en incomplete delen van de blokrandbebouwing zijn ingevuld met nieuwbouwwoningen. Op het binnenterrein werd een voormalige brandweerkazerne getransformeerd tot een multifunctionele bedrijfsruimte voor creatieve ondernemers. Tevens is gestuurd op een kwalitatieve versterking van het ondernemersbestand om van het Zwaanshals een aantrekkelijk (bovenwijks) winkelgebied te maken. Daartoe wordt gebrancheerd volgens het thema 'Keuken, koken,



Wallisblok: renovatie door collectief particulier opdrachtgeverschap in Spangen.

kijken', voortbouwend op de aanwezige kunst- en cultuursector. Bijzonder aan de aanpak van Spangen is de inzet van kluswoningen als aanjaagproject na de eerste leefbaarheidsverbeteringen. Het Wallisblok kreeg landelijke bekendheid toen de gemeente Rotterdam de woningen in 2005 gratis weggaf met een investeringsverplichting voor de kopers. Mensen van buiten de wijk werden hiermee aangetrokken en deden investeringen tot 2,5 ton in deze woningen. Dit laat zien dat er een positieve ontwikkeling in gang was gezet. In navolging van Spangen wordt het concept kluswoningen sindsdien ook elders in Rotterdam toegepast.

Vergelijking waardeestijging

In zowel Spangen als het Oude Noorden is de veiligheid in de afgelopen tien jaar sterk verbeterd. De score op de Veiligheidsindex van de gemeente Rotterdam steeg tussen 2001 en 2011 van 2,5 naar 6,4 in Spangen en van 3,8 naar 5,7 in het Oude Noorden. Uit de Leefbaarometer blijkt dat de leefbaarheid van Spangen is verbeterd van zeer negatief in 1998 naar negatief in 2010. De leefbaarheid van het Oude Noorden wordt als matig gekwalificeerd, deze was voorheen negatief. De verbetering van de deelscore 'publieke ruimte' is een teken dat de fysieke aanpak zijn vruchten afwerpt. De openbare ruimte van beide wijken scoort nu hoger dan het landelijk gemiddelde. Wel blijft de leefbaarheid in de eerder genoemde Vierslagbuurten (Oude Noorden) achter. De verbetering van de leefbaarheid wordt ook door bewoners zelf

bevestigd: in beide wijken is circa tweederde van de bewoners tevreden met hun buurt. In 2002 was dit nog een derde van de bewoners in Spangen en de helft van de bewoners in het Oude Noorden.

De Rotterdamse Sociale Indexscore laat zien dat in beide wijken op sociaaleconomisch gebied sprake is van achterstand. Dit blijkt uit lagere scores op onder andere taalbeheersing, inkomen en gezondheid. Passende huisvesting blijft een probleem. Er komt overbewing voor in verouderde, dichtbebouwde delen van zowel Spangen als het Oude Noorden. De nieuwbouw- en gerenoveerde woningen zijn dikwijls niet betaalbaar voor zittende bewoners, waardoor zij achterblijven in verouderde woningen. Het profijt van woningverbetering gaat dus voorbij aan de meest kansarme groep bewoners. Om het maken van een wooncarrière voor (meer) zittende bewoners mogelijk te maken, is verbetering van hun sociaaleconomische situatie dan ook noodzakelijk.

Bewijslast is belangrijk om mensen te laten investeren in een wijk

Beide wijken tonen een kleine achteruitgang van de sociale samenhang in de Leefbaarheidsmonitor. In Spangen wordt dit bevestigd door bewoners en de wijkmanager. De aangetrokken

hogere inkomensgroep vormt in Spangen een 'eilandje' in de wijk. Het aantrekken van nieuwe bewoners door duurdere nieuwbouw-, renovatie- en kluswoningen verandert de sociale structuur van de wijk. De verschillen tussen leefstijlen nemen toe en de kans op conflicten ook. Diverse onderzoekers, waaronder Van Bergeijk, pleiten er daarom voor om ook te investeren in de oudbouw. Uit onderzoek van Stouten (2004) blijkt dat de bewoners van het Oude Noorden redelijk tevreden zijn over de sociale samenhang. Wel is er sprake van "een zekere fragmentatie waarin verschillende groepen naast elkaar leven".

De vraag bij stadsvernieuwing is in hoeverre er gestuurd kan en moet worden op sociale cohesie. Hierin is het onderscheid tussen twee dimensies van sociale cohesie van belang. Sociale cohesie gaat zowel over het hebben van sociale contacten in de buurt als het gevoel van verbondenheid met de buurt. De onderzoekers Bolt en Torrance vinden het onterecht dat beleid ten aanzien van sociale cohesie eenzijdig is gericht op onderlinge sociale contacten. De positieve effecten van sociale cohesie komen volgens Bolt en Torrance niet zozeer voort uit sociale contacten, maar vooral uit het gevoel van verbondenheid met de buurt. Dit leidt tot een grotere stabiliteit en een groter gevoel van veiligheid. Van der Burg (programmamanager Delfshaven bij Woonstad) zegt in lijn hiermee dat 'etnisch mixen' niet het doel is; voor contacten kiest men zelf. Volgens Van der Burg gaat het om de maatschappelijke activiteit en weerbaarheid van bewoners, waar inkomen uit werk een belangrijke rol in heeft.

Hoewel sociale contacten dus niet zozeer het onderwerp van sturing moeten zijn, zijn grote verschillen in leefstijl wel een complicerende factor voor sturen op waarde. Mensen die geïnvesteerd hebben in een koopwoning zijn mogelijk kritischer op ruimtelijke veranderingen

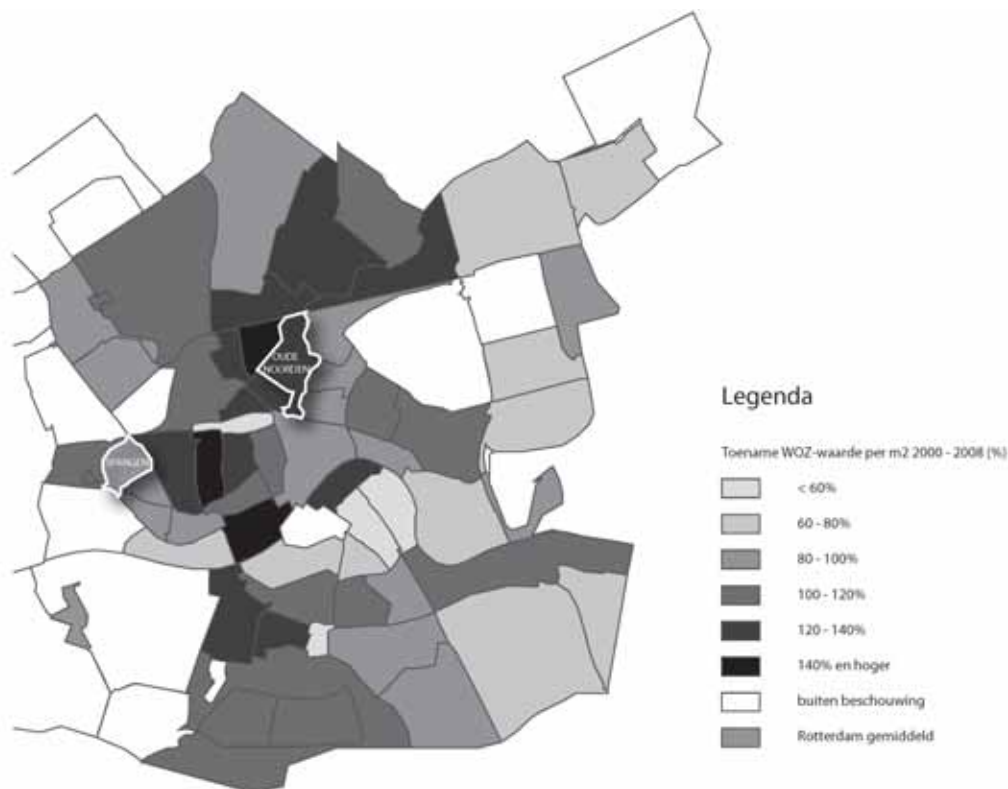
(uit angst dat de waarde van hun woning daalt). De verschillen in leefstijl en koopkracht dragen bovendien bij aan verschillende behoeftes aan voorzieningen. Zo protesteerden nieuwe woningeigenaren in Spangen tegen een voetbalkooi voor hun deur, terwijl deze geliefd was bij de jongeren uit de buurt.

Wat betreft de waardeestijging van woningen, is een contrast tussen het Oude Noorden en Spangen waar te nemen (zie kaart). Het Oude Noorden is de vijfde hoogste stijger van Rotterdam, terwijl de woningwaarde in Spangen veel langzamer groeide. Het Oude Noorden kan dus met recht een wijk in opkomst worden genoemd. Beide wijken zijn nog wel steeds goedkoper dan andere delen van de stad.

Verklaring verschil in waardeestijging

De casus Oude Noorden laat zien dat de woningwaarde in een aandachtswijk sterk kan stijgen met beperkte transformaties in de stedenbouwkundige structuur. Deze hoge waardeestijging (in vergelijking met Spangen en stedelijk) kan verklaard worden door de ligging grenzend aan het stadscentrum. Ook andere functionele kenmerken spelen naar verwachting een rol: de goede bereikbaarheid met het openbaar vervoer en de aanwezigheid van voorzieningen als winkels, horeca en de kunst- en cultuursector. Een ander waardeverhogend element zijn de karakteristieke vooroorlogse woningen nabij een opgeknapte openbare ruimte (plein, park of water).

Op het gebied van voorzieningen tekent zich een verschil af tussen Spangen en het Oude Noorden. Het Oude Noorden heeft het hoge voorzieningenniveau vastgehouden, terwijl Spangen een achteruitgang toont. Hierin lijkt een relatie te zijn met de gebiedsaanpak. De aanpak van het Oude Noorden is veel explicieter op voorzieningen gericht dan die van Spangen. De wijk kende al veel winkels en



Waardeestijging van Rotterdamse wijken tussen 2000 en 2008 (gebaseerd Braun et al., 2011).

bedrijvigheid, maar dit aanbod werd door de gemeente als te eenzijdig en laagwaardig beschouwd. Zoals hiervoor beschreven is de aanpak van het winkelgebied rondom het Zwaanshals daarom zowel op fysieke verbetering van de woningen en bedrijfsruimtes gericht, als op een hoogwaardiger voorzieningenaanbod door middel van branchering. De kracht ervan is dat deze thematisering aansluit bij de nieuwe leefstijlen in de wijk. Hierbij zijn wel kanttekeningen te plaatsen: in hoeverre moet dit concept worden vastgehouden in geval van langdurige leegstand? En moet de gemeente wel sturen op programmatische invulling, zolang er sprake is van legaal gebruik?

Doorzetten en vasthouden van waardeestijging vereist langdurig commitment van publieke partijen

Gebruik is immers sterk onderhevig aan maatschappelijke dynamiek. Ook Spangen heeft een aantal in theorie waardebepalende omgevingskenmerken, maar deze zien zich (nog) niet vertaald in een grote waardeestijging. Dit zijn kwaliteiten als een monumentaal en samenhangend stratennetwerk, karakteristieke begin twintigste-eeuwse bebouwing en de ligging langs het water. Projecten als de nieuwbouw langs de Schieoever, woningrenovatie en de toevoeging van pleinen dragen bij aan het beter benutten van deze kwaliteiten. Dit heeft echter niet geleid tot een afgeleide waardeontwikkeling van omliggende bebouwing. De negatieve leefbaarheidssituatie en reputatie van de wijk overschaduwden nu nog deze kwaliteiten. Gezien de uitgangspositie van Spangen is het een kwestie van lange adem, en is het hoopgevend dat bewoners veelal tevreden zijn over de wijk.

Conclusie: lange termijn, indirecte baten

In Spangen en het Oude Noorden lag in de eerste fase van de stedelijke vernieuwing een sterke nadruk op de verbetering van de leefbaarheid en de veiligheid. Sturen op waarde heeft in aandachtswijken in de eerste instantie vooral betrekking op herstel van het vertrouwen in de wijk; het creëren van bewijslast. In de eerste instantie zijn het de bewoners die van deze ingrepen profiteren. Het verdieneffect voor de gemeente is indirect: het voorkomen van toekomstige uitgaven aan bijvoorbeeld veiligheid en uitkeringen. Om van een aandachtswijk voor zowel zittende bewoners als mensen van buitenaf een gewilde wijk te maken, dient waardeontwikkeling breed te worden geïnterpreteerd: in termen van economische en sociale waarde. Volgens onderzoeker Duyvendak heeft waardeontwikkeling betrekking op drie invalshoeken. De eerste is ruimtelijk-economisch: de toekomstwaarde en marktpositie van een gebied. De tweede is sociaal-cultureel: de verbetering van de leefbaarheid en veiligheid. De derde is de sociaaleconomisch invalshoek: het tegengaan van sociale segregatie en (concentratie van) armoede. De cases laten zien dat deze invalshoeken samenhangen: om zittende bewoners (ook) te laten profiteren van waardeestijging, en een

waterbedeffect binnen de stad te voorkomen, is inzet op sociaaleconomische stijging nodig.

Sturen op waarde in achterstandswijken vraagt in eerste instantie om een trekkersrol van de gemeente en/of woningcorporaties, afhankelijk van de eigendomsverhouding. Dit om een klimaat te stimuleren waarin voor private partijen perspectief op waardeestijging ontstaat. Aanvankelijk zijn grote investeringen in de fysieke omgeving nodig om op termijn de afhankelijkheid van publieke investeringen van een wijk te verkleinen. Het doorzetten en vasthouden van waardeestijging vereist langdurig commitment van de betrokken partijen. Dit staat op gespannen voet met de huidige realiteit: de economische crisis heeft geleid tot een sterke terugdringing van (publieke) investeringen in stedelijke vernieuwing. Het 'loslaten' (privatisering, deregulering en decentralisatie), dat door de overheid wenselijk en noodzakelijk wordt geacht, vereist juist visie en regie van de overheid en investeringen die zich pas later en indirect terugbetalen. Hugo Priemus, emeritus hoogleraar volkshuisvesting aan de TU Delft, legt uit dat een langetermijnvisie noodzakelijk blijft als er bezuinigd moet worden, immers: "Slechte ruimtelijke ordening is kostbaar. Als je de ruimtelijke ordening goed doet, dan krijg je synergie en bespaar je."

Ariëne Mak (a.mak@tudelft.nl) is in 2011 afgestudeerd aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft, in de richtingen Real Estate and Housing en Urbanism. Zij is sindsdien werkzaam bij de praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling van de TU Delft.

Literatuurselectie

- Beek, S. van (2010) Mengen in Spangen. www.binnenlandsbestuur.nl, 28 mei 2010.
- Braun, E. et al. (2011) Sturen op Waarde. Onderzoek naar de wijze waarop de gemeente kan sturen op waarde in Rotterdamse gebieden. Delft / Rotterdam: TU Delft / Erasmus Universiteit Rotterdam (onderhanden zijnde).
- Brouwer, J. (2009) Waardemakers in de wijk. *Real Estate Magazine* 12, nr. 66, pp.13-16.
- Duk, W. (2008) Spangen komt terug. Elsevier oktober 2008, pp. 22-26.
- Groot, H. de et al. (2010) Stad en Land. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Stouten, P.L.M. (2004) Duurzaamheid van de stadsvernieuwing. Een onderzoek naar de woonsituatie in het Oude Noorden. Delft: DUP science.
- Visser, P. & F. van Dam (2006) De prijs van de plek. Woonomgeving en woningprijs. Rotterdam / Den Haag: NAI Uitgevers / Ruimtelijk Planbureau.
- www.leefbaarometer.nl (BZK Leefbaarometer)
- www.cos.nl/sigt (Sociale Index Rotterdam)
- www.v-index.nl/ (Veiligheidsindex Rotterdam)

Wijksafari

AUTEUR & FOTOGRAFIE Peter Pelzer

Kunst en de ruimtelijke omgeving worden steeds vaker op een interessante manier gecombineerd. Bijvoorbeeld door kunstobjecten in de openbare ruimte. De theatervoorstelling Wijksafari gaat nog een stap verder. De makers geven je in vier uur inzicht in de sociale structuur van een buurt én diepgewortelde vooroordelen.

Frustratie en woede bekampen elkaar wanneer een scooter me weer eens luid toeterend afsnijdt op het fietspad. Met name in Amsterdam zijn scooters een plaag. De racemonsters rijden te hard en wanen zich de koning van het te smalle fietspad. En hoe ik ook probeer politiek correct en academisch te zijn, het zijn negen van de tien keer Marokkaanse jongens van een jaar of zestien die me het stoom uit de oren doen komen. 'Kutmarokkanen', zoals de Amsterdamse oud-wethouder Rob Oudkerk het ooit grof uitdrukte.

Toch vond ik mezelf laatst terug achterop zo'n vermaledijde scooter. We vlogen door straten, over stoepen, op volle snelheid een parkeergarage in. Het was best stoer en spannend eigenlijk. Zo soepel net op tijd wegdraaien als de botsing met een muur onafwendbaar lijkt, krijg ik op mijn stadsfiets nooit en te nimmer voor elkaar. De Marokkaanse jongen die de scooter als een vorst bestuurt, blijkt ook nog eens heel aardig. Is dit nou zo'n type dat ik vervloek tijdens een bijna-aanrijding op het fietspad?

Wijksafari

De scootertour is onderdeel van de Wijksafari van het kunstcollectief Zina ('Kunst en Cultuur Platform voor Zachtmoedige Confrontatie van het Dagelijkse soms Rauwe maar Wonderschone Leven'). Deze kunstvoorstelling vertelt het verhaal van de wederopbouwwijk Sloterveer. Het theaterstuk heeft de vorm van een rondleiding. Professionele theatermakers en bewoners van de wijk leiden het publiek vier uur lang (!) rond door de buurt in het westen van Amsterdam.

Als ik aan het begin van de middag aankom in het slooppand waar de tour start, verwelkomt wijkbewoner Ton de deelnemers hartelijk. "Een hele goede morgen, zonder zorgen" galmt het door het lege gebouw. Ton is niet het type dat je 's avonds in een donker steegje tegen wilt komen. Een boom van een kerel, volledig onder de tatoeages. Hij is echter de vriendelijkheid zelve en schenkt de deelnemers aan de Wijksafari liefdevol een kopje soep in. Na de soep trekt ons safarigezelschap de wijk in. Langs arbeiderswoninkjes met schotelantennes, over de markt op Plein '40-'45 en naar de enorme Marokkaanse supermarkt Tanger, voor wiens exotische producten men uit heel Nederland naar Sloterveer afreist.

Op straat draaien voortdurend mini-voorstellingen. Vanuit het niets begint vanuit een geparkeerde auto een gesluierde dame een fraaie vertolking van Adele's hit 'Make you feel my love'. Een paar straten verder verrast een actrice ons met een passionele monoloog over de culturele rijkdom van Sloterveer.

Toch vond ik mezelf laatst terug op zo'n vermaledijde scooter

Uitwisseling

Het meest indrukwekkend is het bezoek aan een Marokkaans gezin. Tussen de mierzoete kopjes thee door ontstaat een verhit gesprek over wat het begrip vrijheid nu eigenlijk betekent. De belezen Floris - een gepensioneerd arts - trekt een boekenkast aan grote denkers open om zijn punt kracht bij te zetten. Vrijheid is volgens hem de mogelijkheid om volledig vrij te kunnen denken, gebaseerd op twijfel, analyse en afweging. De moeder van het gezin, Halima, dient hem fel en overtuigend van repliek. "Al dat denken en twijfelen, daar word je toch helemaal gek van? Ik kan daar echt niet tegen. Voor mij is vrijheid mijn geloof, dat biedt me houvast."

Het zijn precies dit soort gesprekken waar de organisatie naar streeft met de Wijksafari. Volgens initiatiefneemster Adelheid Roosen is het uitwisselen van verhalen het belangrijkste doel. Of zoals ze in het Parool stelt: "Ik ben op mijn 53ste de illusie verloren dat ik grote maatschappelijke problemen kan oplossen. Wat me drijft zijn



Afsluiting van de Wijksafari met een spectaculaire 'scooterdans'.

de verwondering en de nieuwsgierigheid naar de inspirerende en prachtige verhalen van de mensen die hier rondlopen." Toch is het juist bij zo'n innovatief theaterproject interessant om na te denken over de maatschappelijke relevantie.

De term 'safari' gaat impliciet uit van de verschillen tussen bevolkingsgroepen

Etnische labels

In het geval van de Wijksafari is het vooral interessant om te kijken naar de manier waarop etnische labels worden gebruikt en geconstrueerd. Kort door de bocht: waarom had de Amsterdamse oud-wethouder Rob Oudkerk het over 'kutmarokkanen' en niet over 'kutadoscenten-uit-Amsterdam-West'? Omdat het niet klinkt, maar dat is duidelijk niet de enige reden. De Zwitserse antropoloog en socioloog Andreas Wimmer zoekt naar antwoorden voor dit vraagstuk. Voor hem staat niet de verklarende kracht van categorieën als 'allochtoon', 'buitenlander' en 'immigrant', maar de sociale interactie waarin grenzen tussen bevolkingsgroepen tot stand komen centraal. Een analyse van Wimmer zou niet toetsen of er een samenhang is tussen 'kutmarokkanen' en hoge criminaliteit, maar onderzoeken waarom in de Nederlandse context het vrouwelijk geslachtsdeel geassocieerd wordt met juist deze bevolkingsgroep. Er was in de Nederlandse context een lang proces van sociale problemen en politieke retoriek voor nodig om 'Marokkaan' te veranderen van een vrij neutraal onderscheid tussen nationaliteiten in een term met connotaties als diefstal en overlast. Het perspectief van Wimmer heeft echter ook iets hoop gevends. Ook negatieve stereotypen over bevolkingsgroepen kunnen op den duur vervagen.

De term 'safari' gaat impliciet uit van de verschillen tussen bevolkingsgroepen. Een exotische tocht, een kennismaking met het onbekende. De bijzondere en onderscheidende eigenschappen van een etnische buurt worden hierbij uitgelicht en misschien wel overdreven. Er kan immers geld mee worden verdiend, zo laat het werk van de Amsterdamse hoogleraar stadssociologie Jan Rath over de commodificatie van etnische buurten zien.

De Wijksafari verdedigt de inmiddels niet meer zo populaire gedachte dat multiculturaliteit een groot goed is. Een prima uitgangspunt voor een theatervoorstelling die moet vermaken en ontroeren. De groep met wie ik de Wijksafari volgde was vrijwel geheel afkomstig uit het welgestelde centrum van Amsterdam. Zij hadden zonder meer een gemakkelijke middag, maar ik vraag me af of het middagje safari heeft geleid tot een beter begrip van onbekende medebewoners van de stad.

Villawijk

De discussie tussen de gelovige Halima en de vrijdenkende Floris laat zien dat levensbeschouwelijke verschillen volhardend kunnen zijn. De Wijksafari is een geweldig initiatief om dit soort verschillen expliciet en meeslepend te verhelderen. Hiermee sla je nog geen



De naoorlogse architectuur in Slotervaart is onderdeel van de Wijksafari.

bruggen, noch worden stereotypen gecorrigeerd. Bovendien heeft de Wijksafari iets ongemakkelijks. Etnische categorieën zijn op zichzelf geen probleem, maar wel als ze ongelijk zijn. Want waarom komen de welgestelde autochtone Nederlanders wel kijken bij de Marokkaanse bewoners Amsterdam Slotervaart, maar gebeurt dit andersom niet? Zina organiseert de Wijksafari in 2013 in Utrecht. Ik had rijkeldorp Wassenaar eigenlijk een spannender keus gevonden. Interessant om te zien of villabezitters net zo vriendelijk en gastvrij zijn als de inwoners van Slotervaart.

Als ik na afloop weg wil fietsen zit Ton in het zonnetje te genieten van een ijskoud biertje. "De mazzel hè, gab!" roept hij vrolijk ten afscheid. Daar is in ieder geval niets exotisch aan.

Peter Pelzer (p.pelzer@uu.nl) is hoofdredacteur van AGORA en als promovendus verbonden aan het Departement Sociale Geografie en Planologie van de Universiteit Utrecht

Wijksafari Slotervaart, www.zinaplatform.nl/wijksafari

Literatuurselectie

Aytar, V. en J. Rath (eds.) (2012) *Selling Ethnic Neighborhoods: The Rise of Neighborhoods as Places of Leisure and Consumption*. New York: Routledge.

Gaal, Wester van (2012) 'Belangrijk is dat we verhalen uitwisselen'. *Het Parool*, 2 mei 2012.

Wimmer, Andreas (2008) 'Herder's Heritage and the Boundary-Making Approach: Studying Ethnicity in Immigrant Societies'. *Sociological Theory*, Vol.27, No.3, pp. 244-270.

Pruitt Igoe ontkracht modernistische mythe

AUTEUR Hanneke Posthumus

De implosies van de eerste flats in Pruitt Igoe in de Amerikaanse stad St. Louis in 1972 deden letterlijk en figuurlijk veel stof opwaaien. In dit, door de latere architecten van de 'twin towers', ontworpen 'public housing project' was de leefbaarheid in recordtempo gekelder. Slechts zeventien jaar na haar oplevering in 1956 was de volgens modernistische standaarden gebouwde wijk er dusdanig slecht aan toe dat tot sloop werd besloten. Het opblazen van de elf verdiepingen tellende flats werd op 22 april 1972 live op de nationale televisie uitgezonden. De beelden van in elkaar zakkende flats waren indrukwekkend en verspreidden zich snel. Pruitt Igoe kwam symbool te staan voor de modernistische mythe: een papieren oplossing als de oplossing van huisvestingsproblemen van kansarmen, die in werkelijkheid gedoemd is te falen. Door dit mislukte project kreeg de Amerikaanse sociale woningbouw een slechte naam.

De problemen zijn niet enkel te wijten aan het modernisme

Veertig jaar na de sloop van Pruitt Igoe blikt de Amerikaanse regisseur Chad Friedrichs met zijn documentaire 'The Pruitt Igoe Myth; an Urban History' terug op de ontwikkeling van de wijk, van het moment van oplevering tot de sloop. Unieke historische beelden wisselt hij af met interviews met bewoners en wetenschappers. De persoonlijke verhalen maken de documentaire boeiend. Soms door de overweldigende tragiek die uit de ervaringen van oud-bewoners spreekt. Bijvoorbeeld wanneer een oud-bewoner vertelt hoe de moord op zijn broer, die ook in het complex woonde, zijn leven heeft getekend. Maar ook door de mooie herinneringen die oud-bewoners er aan hebben overgehouden. Zij hebben het over 'de luxe van een eigen kamer voor elk gezinslid', de herinnering van de kerstlichtjes in de beginperiode, en het dansen op de muziek van de burens.

Hoewel 'The Pruitt Igoe Myth' alleen al het bekijken waard is door de indrukwekkende beelden en verhalen, is de documentaire vooral een aanrader vanwege de belangwekkende boodschap die Friedrichs voor het voetlicht brengt. Namelijk dat het beeld van Pruitt Igoe als modernistische mislukking kortzichtig is. Niemand, ook Friedrichs niet, zal ontkennen dat de situatie in Pruitt Igoe vlak voor haar sloop rampzalig was. De criminaliteit en drugsoverlast waren ongekend, het fysieke verval was groot en nog maar negen procent van alle 2.870 woningen werd bewoond.

Met 'The Pruitt Igoe Myth' laat Friedrichs echter op overtuigende wijze zien dat deze problemen niet enkel op het conto van het modernisme

met zijn strikte functiescheiding en sobere en monotone bouwstijl zijn te schrijven zoals vaak wordt beweerd. Verschillende andere oorzaken voor het falen van Pruitt Igoe passeren de revue. Zoals onjuiste bevolkingsprognoses waarbij men bij de bouw van de wijk was uitgegaan. Terwijl het 'project' werd gebouwd om de bevolkingsgroei van St. Louis op te vangen, leidde suburbanisatie tot bevolkingskrimp en leegstand. Daarnaast liet de plaatselijke woningcorporatie de bewoners zelf betalen voor het onderhoud van de onderhoudsgevoelige flats. Tel daarbij op dat de woningcorporatie enkel de allerarmste gezinnen in Pruitt Igoe toeliet – gezinnen met werkende mannen waren zelfs niet welkom – en het is evident dat onderhoudsachterstanden onvermijdelijk waren. Die leidden weer tot andere problemen. Zoals Wilson en Kelling al in 1982 in hun bekende 'Broken Windows Thesis' stellen, duidt fysiek verval op het gebrek aan sociale controle, waardoor ruimte wordt geboden aan ongewenst gedrag zoals criminaliteit. Dit probleem ontstond in Pruitt Igoe op grote schaal.

Ter gelegenheid van het recente themanummer 'Wederopbouw' organiseerde AGORA een eenmalige vertoning van 'The Pruitt Igoe Myth'. Tijdens de aansluitende discussie stonden de overeenkomsten en verschillen centraal tussen de ontwikkeling van Pruitt Igoe en Nederlandse wijken die volgens modernistische principes zijn gebouwd zoals de Bijlmer en Overvecht. Eén van de belangrijkste conclusies was dat eenzelfde fysieke structuur niet tot gelijksoortige uitkomsten heeft geleid. Terwijl Nederland verschillende wijken kent die op dezelfde architectonische uitgangspunten zijn gestoeld als Pruitt Igoe, verbleken de aanwezige problemen bij die van hun Amerikaanse tegenhanger. Dit duidt erop dat behalve fysieke factoren, het succes of falen van modernistische wijken afhangt van andere kenmerken zoals bevolkingsontwikkelingen en beleidstradities.

De hoofdboodschap uit de discussie is daarmee dezelfde als die uit de documentaire, namelijk dat het lot van wijken die volgens modernistische standaarden zijn gebouwd niet in steen is gebeiteld. Ook dat van Pruitt Igoe niet. Het is daarom onjuist Pruitt Igoe te zien als symbool voor de modernistische mythe. Sterker nog, de geschiedenis van Pruitt Igoe vormt juist het bewijs dat de modernistische mythe zelf een mythe is.

Literatuurselectie

Friedrichs, Chad (2011) *The Pruitt Igoe Myth: an Urban History*. Taal: Engels. Duur: 83 minuten. Verkrijgbaar voor \$29.95 via www.pruitt-igoe.com/preorder-dvd. Voor trailer zie www.pruitt-igoe.com.
Wilson, J. Q., G.E. Kelling (1982) *Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety*. In: *Atlantic Monthly*, Maart.

Vergeeten grondlegger

AUTEUR Jan Lambooy

In de rubriek Klassiekers gaat AGORA in op boeken die niet vers van de pers komen, maar nog steeds uiterst relevant zijn. Deze keer 'Megalopolis: The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States' (1961) van Jean Gottmann.

Jean Gottmann (1915-1994) was niet alleen geograaf, maar ook een echte wereldburger. Hij werd in de Oekraïne geboren, verhuisde naar Frankrijk en later naar de Verenigde Staten. Hoewel hij een belangrijke voorloper was van thans veel geciteerde moderne geografen en mede de grondlegger van veel moderne gedachten, wordt hij nu vrijwel niet meer gelezen. Dat is jammer, want Gottmann heeft, samen met tijdgenote Jane Jacobs, veel invloed gehad op de stedelijke en economische geografie. Beiden benadrukten de kracht van steden als gedifferentieerde economische, sociale en ruimtelijke structuren. Reden genoeg om eens bij zijn belangrijkste boek 'Megalopolis' uit 1961 stil te staan.

Hij ging in op de relatie tussen de aard van verstedelijking en transformatie van de economische structuur. Ook gaf hij aan hoe de kenniseconomie en creatieve sector zich ontplooiden. Hij benadrukte de betekenis van de leefbaarheid van steden voor de economische ontwikkeling, en de daaraan verbonden toenemende betekenis van vrouwen. Allemaal thema's die in hedendaagse debatten over de betekenis van de stad vaak terugkomen, zonder dat men beseft hoeveel gedachten aan Gottmann zijn toe te schrijven.

Megalopolis gaat geografisch gezien over de polycentrische band van steden tussen Washington-Baltimore, via Pennsylvania en New York, naar Boston. Gottmann nam waar dat na de Tweede Wereldoorlog in dit gebied de steden demografisch en economisch bleven doorgroeien, ondanks allerlei spreidingsprocessen. Dit verklaarde hij door de transformatie naar een moderne economie die is gebaseerd op de voortdurende vernieuwing van technologische kennis, met positief gevolg voor de arbeidsproductiviteit. Dit ging gepaard met steeds complexere productieketens, ingewikkelder apparatuur en grotere marktgebieden. Hierdoor ontstond een stijgende behoefte aan kennis en coördinatie, waarvoor steeds meer telecommunicatie en verkeersnetwerken, maar ook beter opgeleide ondernemers en arbeid nodig werden. Door de snel stijgende inkomens kregen ook consumenten steeds hogere wensen. Eén en ander leidde ertoe dat niet alleen de goederenproductie, maar ook activiteiten in de dienstensectoren werden gestimuleerd.

Gottmann voegde 'quartaire' activiteiten toe aan het werk van econoom-statisticus Clark die slechts drie economische sectoren (primair, secundair, tertiair) onderscheidde. De driedeling was niet meer toereikend, omdat we ons al in een nieuwe fase van economi-

sche transformatie bevonden. Zijn, nauw met kenniseconomie verbonden, begrip 'quaternary activities' stond bij hem als analytisch richtsnoer centraal voor de analyse van de moderne stad. Deze activiteiten worden uitgevoerd door personen met creatieve beroepen en kenniswerkers en komen in alle soorten bedrijven en overheidsorganisaties voor en zijn aldus niet echt een aparte sector. In Nederland is zijn nieuwe begrip verkeerd gebruikt, alsof het alleen beroepen in de publieke sector betrof, iets wat hij uitdrukkelijk niet bedoelde. De oorzaak daarvan lag voor een belangrijk deel bij minister Albeda van Sociale Zaken (kabinet Van Agt). Hij was een invloedrijk sociaaleconoom en hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waardoor zijn misverstand snel werd overgenomen, onder meer door departementen en planbureaus. Helaas heeft dit in ons land het zicht verminderd op de dynamiek van de kenniseconomie en creatieve sector, terwijl in die tijd in de Verenigde Staten al diepgravende discussies over de betekenis van kennis voor de economie werden gevoerd. Volgens Gottmann is de transformatie van de economische structuur naar een kenniseconomie met 'quartaire activiteiten' de drijvende kracht achter verstedelijking, verandering van leefstijlen en de aard van arbeid, opleidingen, vraag naar andere soorten bedrijfsruimten en locaties, en andere woonbehoeften.

In Nederland is zijn nieuwe begrip verkeerd gebruikt

Gottmann gaf met zijn gedachten over de kenniseconomie, zonder dat veel geografen dat beseffen, een grondslag voor veel modern onderzoek. Alle door hem genoemde krachten zijn nog steeds werkzaam en de gedachten over de creatieve sector van Gottmann en Jacobs staan weer centraal in het oog. Helaas vaak zonder de oorsprong te noemen. Dit boek heeft altijd een diepe indruk op mij gemaakt. Toegegeven, het is een dik boek en al eerder dan twee decennia geleden geschreven, maar het treft mij dat geografen zo weinig verwijzen naar dit meesterlijke boek.

Jan Lambooy is emeritus hoogleraar economische geografie en verbonden aan de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht.

Buurten in de Copy Corner

AUTEUR Kirsten Visser

Kopieerwinkel 'Copy Corner' in het Rotterdamse Nieuwe Westen is een plek waar verschillende groepen mensen elkaar tegenkomen en vertrouwd met elkaar raken. Hier blijkt de vrouw met hoofddoek een studente bedrijfseconomie, en verandert de Malinese man in een maatschappelijk betrokken filmmaker. Dit soort plekken zouden een remedie kunnen zijn voor de steeds groeiende anonimiteit en vervreemding in stadsbuurten. Lichte, regelmatige interacties leiden tot het herkennen van anderen, en daardoor mogelijk tot een beter sociaal klimaat in de buurt.

De bijzondere klantenmix van de Copy Corner was voor Joke van der Zwaard - zelf verknocht gebruiker van de winkel - de aanleiding om een studie te maken van de interacties in deze publieke ruimte. De Copy Corner is een plek waar buurtbewoners, studenten en ondernemers elkaar vanzelfsprekend tegenkomen en daardoor herkenbaar en benaderbaar worden. Kortom, een plek waar ze publieke vertrouwdheid opdoen. Waar auteurs als Claude Fischer en Talja Blokland het belang van publieke vertrouwdheid voor het sociale klimaat in de buurt aantonen, geeft Van der Zwaard een levendig beeld van wat er gebeurt op microniveau. Wat voor interacties vinden plaats in de winkel? Hoe ontstaan ze? En waarom staat in de ene winkel iedereen stil naast elkaar terwijl in de andere winkel een levendige sfeer heerst?

Een omslag in het denken is noodzakelijk

Publieke vertrouwdheid ontstaat door regelmatige ontmoetingen op herkenbare en vertrouwde plekken. Een sterk punt van het boek is dat Van der Zwaard een aantal concrete aspecten noemt die de Copy Corner tot zo'n vertrouwde plek maken. Zo is de afbakening van de plek en de regels die daar gelden van belang, wat duidelijk naar voren komt in de kopieerwinkel. Je groet de winkeliers bij binnenkomst en wacht totdat je een apparaat krijgt toegewezen. Iedereen weet waar hij of zij aan toe is, wat de vertrouwdheid tussen de bezoekers vergroot. Hiernaast speelt het communicatief vakmanschap van de winkeliers een rol: ze creëren een goede sfeer, maar zorgen ook dat de regels worden nageleefd.

Het succes van de Copy Corner als plaats om anderen te herkennen biedt aanknopingspunten voor de wijkaanpak. Volgens Van der Zwaard zouden er meer plekken gecreëerd moeten worden waar bewoners zich op hun gemak voelen. Succesvolle voorbeelden zijn

de buurtbibliotheek, de Turkse bakkerij en de lokale ijzerhandel. Deels ontstaan deze ontmoetingsplekken spontaan, maar beleidsmakers kunnen dit ook faciliteren. Een omslag in denken is hier van belang: nog te vaak nemen beleidsmakers - onbewust - zichzelf als maat. Dit resulteert in publieke ruimten gericht op hoogopgeleide, overwegend blanke stedelingen, waar andere groepen zich niet thuis voelen. Zo worden bijvoorbeeld vaak verkoop- en eetkramen geweerd, om een opgeruimde en frictievrije publieke ruimte te creëren. Uit het verhaal van de Copy Corner blijkt dat dit juist de 'ook-ons-soort-mensen-plekken' zijn waar buurtbewoners publieke vertrouwdheid kunnen opdoen. Daarnaast stelt Van der Zwaard dat ook binnen de wijkaanpak het ontstaan van publieke vertrouwdheid valt en staat met de betrokkenheid, de communicatieve vaardigheden en de humor van buurtwerkers, hulpverleners en andere overheidsfunctionarissen die in contact staan met bewoners. Vijf maanden observeren levert een origineel beeld op van de interacties in de Rotterdamse kopieerwinkel: persoonlijke ontboezemingen, kleine en grote problemen en achtergrondverhalen van de bezoekers passeren de revue. Deze anekdotes en de kleurrijke foto's zorgen dat je je bijna zelf een bezoeker van de Copy Corner waant. Na het lezen van het boek resteert echter nog de vraag wat deze interacties daadwerkelijk betekenen voor de buurt als geheel. Natuurlijk is het voor bewoners goed om meer te weten over de achtergrond van die Marokkaanse buurvrouw of die getatoeëerde jongen van de overkant, maar de vraag is of het feit dat 'Ibrahim van de Copy Corner zo'n goede jongen is' werkelijk leidt tot het bijstellen van beelden over bepaalde groepen. In hoeverre draagt een positieve ervaring met één individu bij aan betere verstandhoudingen tussen verschillende sociale groepen? Van der Zwaard onthoudt zich van veel theoretische reflecties. Misschien een gemiste kans; maar het maakt ook dat het een vlot en leesbaar boek is, ideaal voor een ieder die een sprekend beeld wil krijgen van de diversiteit en potenties van alledaagse ontmoetingen in de publieke ruimte.

Van der Zwaard, Joke (2010) 'Scènes in de Copy Corner - Van vluchtige ontmoetingen naar publieke vertrouwdheid'. SUN Trancity, ISBN 9789461050038

'Voorbeeldig' Canadees multiculturalisme

AUTEUR Tessie Dijkers

Veel Europese landen worstelen met integratievraagstukken. De focus in het debat is tegenwoordig dat we niet multiculturalisme, maar juist integratie moeten nastreven. In Canada wordt dit debat nog niet gevoerd. Het land heeft een hoog immigratiecijfer en mensen van verschillende culturen leven naast elkaar zonder grote etnische confrontaties. Geografiestudent Keje Schaakxs noemt Canada daarom een 'succesvol' voorbeeld van multiculturalisme. Het doel van zijn scriptie is te achterhalen waarom dit zo is. Schaakxs neemt Vancouver als casus. Door middel van observaties in de openbare ruimte in Vancouver bekijkt hij hoe autochtonen en immigranten in het dagelijks leven met elkaar omgaan. Wat betreft de immigranten concentreert Schaakxs zich op Aziatisch-Canadezen: een grote zichtbare immigrantengroep in Vancouver. Met name twee conclusies uit de scriptie zijn van belang. Ten eerste blijkt uit de observaties dat er niet veel contact is tussen de culturen: Vancouver is eerder een mozaïek dan een 'melting pot'. Ten tweede zien veel Canadezen vooral de economische voordelen van multiculturalisme, omdat zij afhankelijk zijn van de arbeid van de veelal hoogopgeleide immigranten en de internationale banden die zij onderhouden. Volgens Schaakxs verklaart vooral deze conclusie het harmonieuze samenleven van culturen. Deze verklaring baseert hij onder andere op gesprekken die hij met Canadezen heeft. Ook maakt hij uit literatuur op dat de houding van Canadezen tegenover multiculturalisme in slechtere economische tijden, bijvoorbeeld in de jaren negentig, al negatiever is geworden. Schaakxs stelt daarom dat het Canadese multiculturalisme instabiele wortels heeft. Immers, zal ook in Canada het debat over multiculturalisme en integratie gevoerd gaan worden wanneer de economie verslechtert? Hoewel deze conclusie kort door de bocht is, is de vraag relevant voor verder onderzoek. Het aandeel van de literatuurhoofdstukken in de scriptie is met 26 pagina's relatief groot. Wel wordt hierin relevante informatie gegeven. In Canada is een groot deel van de immigranten hoogopgeleid. Canada kent weinig armere immigranten zoals vluchtelingen: het land is immers geen kolonisator geweest en is gelegen tussen twee oceanen en de bevriende en ontwikkelde Verenigde Staten. Dit verklaart volgens Schaakxs de grotere tolerantie tegenover vreemdelingen. Voorafgaand aan zijn analyse geeft Schaakxs een anekdotische beschrijving van de wijze waarop hij zijn onderzoek verrichtte. Het is gemakkelijk om Schaakxs gedachtegang te volgen, maar het verband met multiculturalisme is soms wel ver gezocht. Zo beschrijft hij zelfs zijn eerste ervaringen met Canadese vriendelijkheid bij de pinautomaat en gesprekken met toeristen over multiculturalisme.

Wel is zijn methode van observatie origineel en levert het een interessant beeld op van hoe Anglo- en Aziatisch-Canadezen met elkaar omgaan. Schaakxs observeert op verschillende locaties in de stad: horecagelegenheden, supermarkten, (boek)winkels, winkelcentra, parken en het openbaar vervoer. Hij maakt notities van de taal die mensen spreken, kleding en bagage die iets zeggen over hun bestemming, hun reisgezelschap en hun non-verbale gedrag. Een groot nadeel van de methode is dat observaties lastig te interpreteren zijn door een buitenstaander. Ook zijn ze deels op willekeurige plaatsen en tijdstippen gedaan; dit maakt de observaties minder betrouwbaar. Schaakxs realiseert dit zich. Hij voorziet de observaties van diepgang door veel details op te merken en kritisch te reflecteren op wat hij ziet. Zo merkt hij op dat bij de wijdverspreide 'Japadog' hotdogstands (Japanse sushi op een hotdog) een groot deel van de wachtenden in de rij Aziatisch-Canadees is. Schaakxs vraagt zich hierbij af: "Is de kwaliteit van deze hot dogs beter? Waarderen Aziatisch-Canadezen hun eigen voedsel meer dan gewone hot dogs? Of vinden ze wachten in een rij minder erg?" (p. 93).

Canadezen zien de economische voordelen van multiculturalisme

Schaakxs versterkt zijn verhaal door een interview met een bestuurder en door relevante beleidsdocumenten in zijn onderzoek te verwerken. Daarmee toetst hij de conclusies uit zijn observaties. Het is jammer dat Schaakxs niet meer interviews heeft opgenomen. De conclusies uit de observaties blijven nu mager onderbouwd. Hoe dan ook levert Schaakxs met zijn onderzoek een interessante bijdrage aan het debat over multiculturalisme. Zijn beschrijving creëert bewustzijn over de positieve kanten van multiculturalisme bij de Europese lezer. Ook zet Schaakxs relevante vraagtekens bij het de stabiliteit van het 'voorbeeldig' Canadees multiculturalisme. Wanneer in Canada net als in Europa een debat ontstaat over multiculturalisme, kan deze scriptie met zijn gedetailleerde beschrijvingen en de uitgebreide literatuurhoofdstukken dienen als nuttige bron.

Keje Schaakxs (2012) *Multicultural Society: Myth or Reality?* Masterscriptie Geography, Globalization, Migration and Development, Radboud Universiteit Nijmegen.

Vrije ruimte

Planoloog, blijf bij je kennisvraag

AUTEUR Wim Derksen

Sinds een paar jaar verzorg ik met Karen Ephraïm in Den Haag masterclasses op het grensvlak van kennis en beleid. Zo leren we beleidsmakers hoe ze om moeten gaan met kennisinstellingen en bijvoorbeeld onderzoekers van planbureaus hoe ze om moeten gaan met de wereld van het beleid. Het is boeiend om te zien dat beide groepen problemen hebben met het onderscheid tussen een beleidsvraag (wat moet ik doen?) en een kennisvraag (hoe zit de wereld in elkaar?). Zo staan kennisagenda's van departementen soms eerder in het teken van 'wat moet ik doen?' dan in het teken van 'wat moet ik weten?'. Zoals we allemaal weten kan onderzoek nooit een antwoord geven op de vraag 'wat moet ik doen?'. Op die vraag hoort de politiek zelf een antwoord te verschaffen.

Onderzoekers maken vaak de omgekeerde fout: ze verschaffen niet alleen kennis, maar willen de beleidsmakers ook heel graag vertellen wat hij zou moeten doen. Veel onderzoekers lijken zich niet bewust van het feit dat ze daarmee alleen hun eigen mening presenteren. Ze hebben zich zo lang in hun onderwerp verdiept dat ze zijn gaan geloven dat ook beleidsmatig maar één antwoord denkbaar is. Conclusie: beleidsmakers hebben moeite een zuivere kennisvraag te stellen en onderzoekers hebben moeite een kennisvraag zuiver te beantwoorden.

Beleidsmakers hebben moeite een zuivere kennisvraag te stellen

Hoe ligt dat eigenlijk bij de planologie? Laat ik meteen zeggen dat ik me bij planologen wat ongemakkelijk voel, juist omdat zij soms zo goed weten wat de overheid moet doen. Ooit volgde ik in mijn studie het keuzevak 'planologie'. Hoe boeiend ook, er is me vooral bijgebleven dat we moesten beargumenteren waarom een gemeentelijke herindelings rondom Delfzijl wel of niet wenselijk was. Pas veel later besepte ik dat je de bestuurskracht van gemeenten goed kan onderzoeken, maar dat onderzoek nooit kan bewijzen of je gemeenten wel of niet moet samenvoegen.

Toen ik directeur werd van het Ruimtelijk Planbureau, werd ik weer geconfronteerd met de vraag wat voor vak 'planologie' moest zijn. Ik ging onder anderen bij Andreas Faludi te rade en ontdekte dat de planologie drie verschijningsvormen heeft. Faludi hoort bij de eerste: de wetenschappelijke studie van het ordenen van de ruimte. Faludi maakte

zelf veel studie van planning en van ruimtelijke planning. Zijn leerling Wil Zonneveld, met zijn prachtige studies naar 'concepten' in de ruimtelijke ordening, behoort ook tot deze school. Hij bestudeert hoe anderen de ruimte ordenen, zonder zijn eigen mening aan hen op te dringen.

De tweede verschijningsvorm zou ik willen betitelen als 'toegepaste sociale geografie'. Het is de wetenschap die de woningbehoefte voorspelt: hoeveel woningen moeten wanneer waar worden gebouwd? Niet omdat de onderzoeker dat zelf wenselijk acht, maar omdat hij in staat is de toekomstige woningbehoefte in te schatten. In het Ruimtelijk Planbureau werd bewust het accent gelegd op deze vorm van planologie: het leveren van informatie waarmee besluiten in de ruimtelijke ordening beter kunnen worden onderbouwd. Het was niet aan ons om te zeggen welke keuze de minister uiteindelijk moest maken. Het was ook niet aan ons om de minister in een bepaalde richting te sturen, laat staan een bepaalde beleidslijn op te dringen. Ik geef toe: dit werd door journalisten vaak maar moeizaam begrepen. Altijd maar weer werd de vraag gesteld: "Maar wat moet de minister nu doen?". Nee, daarop heeft onderzoek nooit een antwoord.

In de derde verschijningsvorm van planologie is daarentegen het onderscheid tussen beleidsvraag en kennisvraag, tussen Sein und Sollen, geheel vervaagd. Hier staat de planoloog voor iemand die niet alleen veel weet van ruimtelijke processen, maar daarom ook denkt te weten welk beleid te prefereren valt. Het zijn de planologen die in het verleden voorstander waren van groeikernen, gebundelde deconcentratie en van het openhouden van het Groene Hart en die tegenwoordig een lans breken voor organische stedenbouw. Hoe lofwaardig hun streven ook, en hoe goed hun mening wellicht ook is onderbouwd, deze planologen brengen hun vak niet verder. Wie suggereert dat kennis een antwoord geeft op de beleidsvraag (wat moet ik doen?), verwacht wetenschap met privé-opvattingen. En wie dat bewust doet, vertroebelt alles wat we desalniettemin weten over de ruimte.

Wim Derksen (wimderksen@planet.nl) is hoogleraar bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, was directeur van het Ruimtelijk Planbureau en is specialist op het snijvlak tussen kennis en beleid.



REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Faculteit Geowetenschappen
Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] info@agora-magazine.nl
[i] www.agora-magazine.nl
[gironummer] 61 65 799

REDACTIE

Peter Pelzer (hoofdredacteur), David Bassens, Annelies Beek, Wouter Bervoets, Tim Cassiers, Valerie De Craene (coördinator Leuven), Jonas De Vos, Tim Devos, Heike Delfmann, Tessie Dijkers, Toon Dirckx, Mellanie van Doleweerd (secretaris), Jan van Duppen, Koen Elzerman, Roos de Haan, Ellen van Holstein, Joren Jacobs, Sander Lenferink, Martijn van der Linden, Jesper van Loon (productie en website), Michiel van Meeteren (coördinator Gent), Michiel Overkamp, Katrien Plasschaert, Hanneke Posthumus, Inge Razenberg, Tom Storme, Evelien Taira Idrissi-Beckers, Wendy Thomassen, Koen Tieskens, Trijntje Tilstra, Serge de Valk, Karolien Vermeiren, Sofie Vermeulen, Elien Van De Vijver, Kirsten Visser, Lisanne de Wijs (penningmeester), Barend Wind, Martin Zebracki.

THEMAREDACTIE BORDERSCAPES

Gastredactie: Henk van Houtum, Bas Spierings.

REDACTIEADVIEZEN

Justin Beaumont, Marco Bontje, Henk Donkers, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Bruno Meeus, Ben de Pater, Nick Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

AD Mercurius - Almere

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 juni 2012)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€63,00
Studenten	€21,00
Overigen	€32,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€ 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via info@agora-magazine.nl. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn bij de redactie beschikbaar. Artikelen overnemen is toegestaan met toestemming van auteurs en bronvermelding.

ADVERTENTIES

Informatie via info@agora-magazine.nl

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), de Vakgroep Geografie (UGent), de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (RUG) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Het volgende nummer

In het komende themanummer 'Woonpatronen' wil AGORA het spanningsveld tussen woningvoorraad en maatschappelijke veranderingen uitdiepen. Iedere regio kent een specifieke woningvoorraad, gevormd onder invloed van de lokale tradities, grondprijzen, huisvestingspolitiek en woonvoorkeuren. Die woningvoorraad, als constituerend element van de gebouwde ruimte, ontwikkelt zich langzaam. Dit terwijl in onze hedendaagse, globaliserende samenleving, leef- en woonpatronen vaak veel sneller veranderen dan die gebouwde ruimte. Hierbij valt in de Nederlandse en Vlaamse context bijvoorbeeld te

denken aan vergrijzing, krimpende huishoudens, (inter)nationale migratiepatronen en een groeiende roep om duurzaamheid in de woonomgeving. Reden genoeg om hier eens bij stil te staan. We benaderen woningvoorraad en woningtypes vanuit verschillende invalshoeken: zowel vanuit de economie, stedenbeleid alsook vanuit de dagelijkse woonbeleving. In de komende AGORA 'Woonpatronen' verwisselen we daarom regelmatig de bril van de academicus voor die van de professionele specialist of die van de bewoner.



Damsluisweg 6
1332 EC Almere
Postbus 1145
1300 BC Almere

t 036 7515300
f 036-7515399
info@admercurius.nl
www.admercurius.nl

AD Mercurius in Almere, **méér** dan een grafische partner

Er zijn veel drukkerijen in Nederland.

Van grote rotatie-drukkerijen tot de bekende en vertrouwde drukker om de hoek.

AD Mercurius beweegt zich in het brede gebied tussen deze twee uitersten in.

Een gebied waar veel drukwerk wordt bedacht, waar vervolgens veel en hoge eisen aan de kwaliteit worden gesteld en waar uiteindelijk de mooiste grafische producten worden vervaardigd. In dat fascinerende gebied voelt AD Mercurius zich meer dan thuis, al jaren.

AD Mercurius kan ook uw partner zijn als het gaat om ideeën, concepten en uitvoeringen van vele soorten drukwerk. U praat met professionele mensen, die thuis zijn in alle facetten van de moderne, grafische wereld. Wij adviseren, raadplegen en helpen u juiste en verantwoorde keuzes te maken voor goed, verantwoord en duurzaam drukwerk.

AD Mercurius maakt deel uit van Adel Media, waarin DeltaHage en DigiPrint in Den Haag en Adel Print in Almere participeren. Voor u een vertrouwde basis voor de realisatie van drukwerk. **Uw drukwerk!**

AD Mercurius, binnenkort ook uw partner?